Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжынар!

1925 ЧЫЛДА ҮНДЕЗИЛЕТТИНГЕН

ШЫН

1991 чыл февраль 28 четверг

№ 39 (14539)

Садар өртээ 10 көп.

(Чагыдар өртээ 6 көп.).

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

Белоруссияның найысылалының ажылчы чону-биле М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ ужуражыышкыннары

МИНСК. (СЭТА-ның тускай корр.). Бистиң амыдыралывысты үндезини-биле өскертип чаартыр кайгамчык улуг сорулгалар чуртта шинчилеттинип турар. Нарын ол ажылды Белоруссияның ажылчы чону бедик харыысалгалыы-биле күүседип турар. — Идегелдиг кижилер-дир! — деп ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев «Минскиниң В. И. Кенин аттыг трактор заводу» каттыжыышкынның, девискээринге баштайгы ужуражыышкынының үезинде чугаалаан.

Совет Эвилелиде бүдүрүп турар бүгү тракторларның үштүн бир кезиин — 100 мун тракторларны чыл бүрүде ында бүдүрүп үндүрүп турар. Ынчангаш ук бүдүрүлге чери сүт, эт, картофель, тараа бүдүрериге бараан болуп, бодунуң ажыл-херээн эки кылын келген. Оон-биле чергелештир, ажыл-агыйлар аразында харылзааларның үзүлгениниң азы үстүн турарында чартыдыда ажылчынар, инженер-техниктиг ажылдакчылар сеткил хомудаашкыны-биле ужуражыышкын үезинде чугаалаан. Чернобылыга болган халаптын уржуктарын узуткаары-биле холбашкан айтырыглар ужуражыышкын үезинде база чангыс эвес удаа өөдүрүп турган.

«Чернобыльдың атомнуг электростанциязына халаптан качыгдаан хамаатыларның социал камгалалының дугайында» Хоойлуну Белорус ССР-ниң Дээди Соведи эрткен пятница хүнүнде өскелерни мурнай хүлээп алган. Халаптың уржуктарынга таварышкан хамаатыларга шиигелделерни болгаш немей халас төлевирлерни Хоойлуда айткан. Ынчалзажок сан-хөө талазы-биле хөй чарыгдалды негээр ол сорулганы Белоруссия чааскаан күүседип күш четпес. Ынчангаш республиканың чону ССРЭ-ниң Президентизинге болгаш Эвилел чазаанга улуу-биле өлгеп турар.

М. С. Горбачевтуң бодап турары: «Бөгүн Минские турар мен. Даарта Гомельге, соңгузу хүн — Могилевка баар мен. Бүгү-ле үүлдерни бодумнуң караам-биле көөр бодаан мен. Бо айтырыгны шинчилеп турар эштер база мээн-биле кады баарлар. Халаптан качыгдаан кижилер амыы үеде кайда-даа турарындан хамаарылга чокка оларны камгалаар, магадыллалы хандырар Эвилел хоойлузун хүлээп алыр болган турар бис. Хоойлуну ажылдап кылыы доостун турар. Ам ону Министрлер кабинединге, Эвилел парламентизинге чугаалажып көөр. Ынчаар чедир ажылдап кылдынган сөөлүнде, ол документнин Дээди Советке чугаалажып көөр кылдыр киирер бис».

Кижилерниң сагыш-сеткилин дүвүредип турар өске тема — үүрмектеп садар өртектерни ам бедидери болгаш чоннуң каражазын дуглап, эгидип бээринин айтырыы. Ажылчыннарның айтырыгларына харылавышаан. Президент мынчаар тайылбырлаан: «Чаа өртектерни доктаадыр болзувусса, аная чедир 7—10 хонук бурунгаар хамаатыларга каража дуглаар немей акша төлевирни тыпсыр апаар».

Садыг чурумун үреп турарынын, «ажытталчак экономика тургузугларының тергиделлят эрге-чагыргазының» дугайында айтырыг ажылчыннар-биле беседаларның үезинде база көдүрүлгеп.

Ажылчыннар-биле ийи шак дургузуула цехтерге үргулчүлээн чугаа каттыжыышкынын Культура ордузунга уламчылаан. Өске бүдүрүлге черлериниң төлөөлекчилери ужуражыышкынга база келген.

Бүдүрүлгенин ажыктын, орулгалын бедидериге моондактыг айтырыгларга Минскинин трактор заводунуң чингине директору И. И. Кулешов тодаргай доктааган. Эртем-техниктиг дешилгениң айтырыгларын эң чугула сорулгаларның бирээзин кылдыр чазак шинчилээн ужурлут деп, ол онзалап демдеглээн.

Заводтуң кол конструкторунуң оралакчызы С. М. Войчинский, өскээртен хүлээп алышкынның техниктиг контроль бюрозунуң начальниги Н. И. Воробьев, механиктиг чылда бүдүрүлгениниң директорунуң оралакчызы И. М. Грунский, хан шуткуур цехтин ажылчыны В. А. Полещук, инженер-технолог Е. С. Титович, электроканакчылар бригадири Н. С. Крутиков, Минскиниң «Луч» деп ийик аймаа бүдүрер каттыжыышкынның чингине директорунуң оралакчызы Г. А. Белевич, Минскиниң мотоцикл болгаш чадаг-терге заводунуң директору К. А. Устымчук олар ужуражыышкынга чүве чугаалаан. Ниитилел амыдыралының амыы үеде эң чугула болгаш нарын айтырыгларынга олар доктааган. Амыдыралчурттталгага болгаш бүдүрүлгеде кижилерни дүвүредип турар айтырыгларны, ССР Эвилели-биле Белоруссияны холбаштырган үүлдерни онзалап айтыганнар. Республикалар аразының харылзааларының, референдумнуң, Эвилел керээзинин, парламентарийлериниң ажыл-чорудулгазының айтырыгларын көдүрген.

Чыылганнар мурнунга М. С. Горбачев делгеренгей чүве чугаалаан. Амгы үеде кол сорулга — рынокче дүрген кирери, Эвилел керээзин дүрген чарарын чедип алыры-дыр деп, ол демдеглээн. Эвилел керээзин чарарының айтырыынга Президент доктааган болгаш республикалар болза бодунуң суверенитединиң болгаш чаа эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге дүүштүр бүрүн эргелиг өөлер болур ужурлут деп онзалап чугаалаан. Бүгү республикаларга бир дөмей эргежок чугула үүлдер: камгалал, олаар күүл, энергия алырлары, демир-орук транспорту, харылзаа болгаш ындыг хевирлиг өске-даа чамдык алырлар төпке артган турар ужурлут деп, ол демдеглээн.

Эвилел керээзинин төлевилелин ажылдап кылып турар республикаларын бүрүн эргелиг төлөөлекчилери ону марттын эгезинге чедир кылып доозар болгаш оон сөөлүнде ол документнин Федерация Чөвүлелиниң бүгү кежигүннериге чорудуп бээр деп, күрүне баштыны дыннаткан. Чаартынган Эвилелче дидимя-биле кирерини аргаларын Эвилелди хевээр арттырар дугайында март 17-де болур ССРЭ-ниң референдумуну ажылаар дээрзине идегелди Президент ылергейлээн. Бистин Эвилеливи күштүт республикаар болгаш күштүт төп кылдыр санап турар мен деп, ол немей чугаалаан.

Россия парламентизинин баштынының чоокта чаа телешитервьюзунга хамаарыштыр тайылбырны бээр дугайында дилег-биле холбаштыр М. С. Горбачев мынча деп чугаалаан: ынна чугаалаан үүлдер амы-хууда харылзааларга хамаарышкан турган болза, аңаа тайылбырны бээри чиик болур ийик. Политиктиг ийи угланыышкын дугайында, программалыг ангы-ангы сорулгалар дугайында чугаа болуп турар. Чөүлдээ чогум-ла шак ында. Мен болаарымга, Россияның Дээди Совединиң Даргазының алыс сорулгалары эде тургустунуулушкунуң алыс сорулгаларына чөрүшкек болуп турар-дыр деп, ССРЭ-ниң Президентизи медеглээн.

Ужуражыышкынга келгениниң хөй санныг өске-даа айтырыгларына М. С. Горбачев харыылаан.

Республика парламентизинин кежээки хуралында милиция дугайында Хоойлу төлевилелин депутаттар чугаалажып көрүп турган, а чурттуң Президентизи-биле ужуражыр дээш ол чугаалажып көрүүшкүнү олар тур соңгаарлаткан.

Чернобылыга частыышкының уржуудан когаран районнарга баар деп бодап турарын М. С. Горбачев парламентарийлерге дыннаткан. Халаптың түнелинде айыылга таварышкан бүгү кижилерни камгалаар талазы-биле Хоойлуну белеткээринге хемчээлинге силерниң кылган ажылыңарны бедии-биле үнелеп турар бис деп, ол чугаалаан. Бистин аар-берге байдалдарывыска, хамыктың мурнунда Чернобыль халавының уржуктарын узуткаарынга хамаарышкан тускай күүл Эвилел бюджединде көрдүнгенин билир болгай силер. Бо халаптың уржуктарын узуткаар талазы-биле бүгү республикалар силерни чаасканзыратпас дээрзинге бүзүреп көрүүр. Бүгү айтырыглардан, бүгү нарын байдалдардан бедик кылдыр көрдүнген турар ужурлут үүлдер амыдыралга тургустунуп келир. Ынчангаш силериң-биле кады хөделир апаарывыска бүзүреп болур силер.

Эде тургустунуушкуннуң үндезин чугула айтырыгларының талазы-биле Белоруссияның, оон эрге-чагыргазының дээди органнарының сарыылдыг, харыысалгалыг туружун бедии-биле үнелеп турарывысты Белоруссияның ажылчы чонунга, республиканың Дээди Совединиге чугаалаарын чөпшээрел көрүнер деп, Президент медеглээн. Ол туруш принципиалдыг болгаш бедик харыысалгалыг. Амыдыралды эки талазынче өскертириниң эргежок чугулазынга ук туруш үндезилеттинген. Силерниң сеткилиңер өөртүр дээш эвес, а боттуг амыдыралды демдеглээр дээш бо дугайында чугаалап турарым ол-дур. Чөөн-даа, барылдаа үзелдиг талалардан ыйыдып келир күштерге черле алыспайн көрүңер. Ынчаарга эң-не берге түүл — угланыышкынны, бистиң кол угланыышкынывысты ылаптыг быныг тудары, төптүң күжүн быжыглаары, шинчилиг хөделири, ажылдаары-дыр.

Белоруссияга чоруп турар үезинде М. С. Горбачев Минскиниң чогаадыкчы эвилелдер төлөөлекчилериниң болгаш интеллигенция мурнунга чүве чугаалаан.

Белорус ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Н. И. Дементей ужуражыышкынларга киришкен.

В. И. Ленинниң Минскиде турааскаалынга ССРЭ-ниң Президентизи чечектер аппарын салган.

ССР Эвилелиниң республикаларының Дээди Советтеринге Казах ССР-ниң Дээди Совединиң кыйгырыының дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУН ДОКТААЛЫ

ССР Эвилелиниң республикаларының Дээди Советтеринге Казах ССР-ниң Дээди Совединиң кыйгырыын сайгарып чугаалажып көргеш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунун **доктаадыры болза:**

1. Хөй националдыг республиказының улустарының дүвүрелин болгаш күзел-соруун илеретпишаан, боттарының миллион-миллион соңгукчуларының амыдыралчы эрге-ажыктарын удуртулга болдуруп, угаан-бодалының болгаш арын-нүүрүнүн үнүн илередип, ССР Эвилелиниң бүгү акы-дүнма республикаларының Дээди Советтеринге Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин камгалап арттырары дээш бүгү үүлдерни кылырынче Казах ССР-ниң улус депутаттарының кыйгырыын дедткиир.

2. ССР Эвилелиниң республикаларының Дээди Советтеринге Казах Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң кыйгырыын парлалгага үндүрер.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың февраль 26.

ССР Эвилелиниң республикаларының Дээди Советтеринге

Казах ССР-ниң Дээди Совединиң КЫЙГЫРЫЫ

Бис, Казах ССР-ниң улус депутаттары, хөй националдыг республикавыстың улустарының дүвүрелин болгаш күзел-соруун илеретпишаан, боттарывыстың миллион-миллион соңгукчуларывыстың амыдыралчы эрге-ажыктарын удуртулга болдуруп, угаан-бодалывыстың болгаш арын-нүүрүвүстүн үнүн илередип, чурттуң салым-чолунга бо дыка дүшкүүрлүг үүнде ССР Эвилелиниң бүгү акы-дүнма республикаларының Дээди Советтерин политиктиг мерген угаанныг, шыдамык болгаш кедизин бодаар чорукту илередирин, кыжанып келген хай-халапты — бистиң өндүр улуг эвилел күрүневистиң буступ дүжерин чайладыры дээш болдунар бүгү үүлдерни кылырынче кыйгырып тур бис.

Урегдекчи күштер, боттарының хуу азы бөлүк эргеажының харанып, улустарның хостуг национал хөгжүлдезинин идеязына чагдынып алгаш, хой-хөй салгалдарның төккен дери болгаш ханыбиле тудуп быжыктырган націоналдар аразының найыралын эң берге шылгалдаларга таварыштырып турар мындыг байдалдарда болуушкуннарның шак ындыг хай-халаптыг түннелге чедирип болурун херекте албайн барып болбас.

Бистиң кады эрткен төөгүвүсте бот-боттарынга хомудаарынга, чөгел төнериниг база чигзинериниг шыңгыы чылдагааннар база турганы маңгыш чок. Бистиң нинти бажыңывыска эрге-чагырганы бодунга хавырган, чонну мурнундан чаугаалаар база хөделир эргени шинчээдип алган командылап дужаар системаның тергиндээшкининиң он-он чылдарында ол үүлдер тывылган. Бүгүдени чангыс хепке куткан ышкаш ол эрткен үеристен үүгле шуптувус кады, чүгле күжениишкиннеривис каттыштырып тургаш уштунуп үүнүп болур бис.

Казах улус, республиканың бүгү улустары боттарын бистиң чаңгыс аай Ала-чуртувустан хоорук кылдыр бодап көрбейн турар, ону камгалап арттырары хөй националдыг Казахстанның политиктиг-даа, экономиктиг-даа эрге-ажыктарынга дүгжүп турар. Эвилелдиң буступ дүжери республикаларының экономиказының бүрүн бууразарынга, миллион-миллион кижилерниң амыдырал байдалының дыка кудулаарынга албан чедирер, бистиң шуптувусту он-он чылдарда дедир аткаар октаар, делегей ниитилежилгезиниң чурттары-биле кады ажылдажылгага эгиттинмес каражаны чедирер. Суверенниг, деңгергелиг республикаларның аразынга Эвилел керээзин чарарының үндезининге Эвилелди чаартырындан аңы бисте орук чок.

Ол турушту быжыы-биле эдербишаан, бис оон-биле кады чаа Федерацияны, нинти күрүненин кадыкчаагай эге-үндезиннерин ап октап, бүгү совет улустуң күзел-соруунга дүүштүр ажылдап турар конституциялыг эрге-чагырганы херекке албайн тура, тургузуп шыдавас бис деп үвени тодаргай медерел турар бис. Эде тургустунуушкуннуң чорудуунун үезинде республикалар биле Төптүң аразында чайгаар тургустунуп келир чөрүлдээлерни кижи бажынга кирбес хамааты удур туружуушкунга чедирип болур «хоойлулар дайынынче» шилчидери, оон эрткеш чуртта политиктиг байдалды албан чидиглендирериңге чедирер «чергелешкек төптү» тургузарынче үүткүдери онза айыылдыг.

Хамыкты буурадып турар чарылдырыкчы күштерге күштүг моондакты тургузар херек. Бо талазы-биле онза хүлээлге РСФСР-ниң улус депутаттарынга онаажып турар деп санаар бис, үүге дээрге командылап дужаар системаның ыйыышкынын долу хемчээлге үүктеп эрткен Россияның улустары, чогум-на олар чаартынган Эвилелди хевирлеп тургузарынга чугула боттуг рольду эзлеп шыдаар болгаш эзлээрдаа ужурлуг.

Чидигленген политиктиг байдал шупту республикалар Эвилел керээзинге боттарының хамаарылгазын тодарадып алырын манаар арганы бербейн турар. Чурттуң чангыс эвин камгалап арттырары дээш туржуп турар республикаларның чугаалажылгаларын соңгаарладыышкын чок эгелээри эргежок чугула, а арткан-нарынга аңаа олар боттарының алыс шилилгезин кылган соонда, күзээн-не үеинде каттыжар эргени арттырар херек. Хүлээп алдынган күрүне суверенитединиң дугайында декларацияларга даянгаш, бис кол үндезин болур айытырларга — бистиң Эвилеливис кандыг болурул, чаа Төп кандыг болур ужурлугул деп айтырыларга тодаргай харыыны бээр ужурлут бис. Мону кылыры республикаларның суверенниг эргелерин тоон көрбезинче төп ведомстволарның чүткулу илерел турар мындыг байдалда онза чугула.

Кадыг-берге 41 чылда Москваны хөрээ-биле дуй туруп, камгалажып, Төрээн чуртка хөй тарааны, руданы болгаш металлды, одаар үүлдү берип келген, космосче кинскип үнериниге старт шөлүн берген Казахстанның улустарынга Ала-чурттуң салым-чолу хамаан чок эвес. Бис суверенниг республикаларның быжыг чаңгыс эви, кижи бүрүзүнге оон национальндан хамаарылга чокка политиктиг, социал, экономиктиг хосталгаларны болгаш магадыллаларны хандырар ниитилелдиң демократчыдылгазын база гуманизациязын улам ынай ханыладыры дээш туржуп турар бис. Чаартынган Эвилелдиң составында бистиң хөй националдыг чуртувустун өске бүгү республикалары-биле кады денге турарын күзеп турар бис.

Казах Совет Социалистиг Республиканың Дээди Соведи.

В. А. ИВАШКОНУҢ КУР-ДА ЧОРУП ТУРАРЫ

ПЕКИН. (СЭТА). Кыдаттың Коммунистиг партиязының ТК-зының чалааның өзүгаар СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының оралакчызы В. А. Ивашко КУР-нуң найысылалы Пекин хоорайда чеде берген болгаш оон найырал өзүдүнүң аян-чоруу үргүлчүлеп турар.

КУР-нуң найысылалынга В. А. Ивашко барган дораан медеглел кылган, Кыдатка оон аян-чоруу ККП-ниң удуртукчулары-биле найыралдыг ужуражыышкыннарны болгаш беседаларны кылыр, а ол ышкаш Совет Эвилелиниң чоок кожазы — Кыдат Улус Республикада социалистиг тургузуушкунунуң дуржулгазы-биле хандыр таныжар арганы берип турар деп чугаалаан.

ХЕМЧЕГЛЕРНИ ТОДАРАТКАН

РСФСР-ниң Компартиязының Өвүр райкомунуң болгаш партияның район организациязының контроль комиссиязының каттышкан пленуму болуп эрткен.

Районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүгедедиригге район болгаш көдээ Советтериниң коммунист-депутаттарының ролунуң дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан Партия райкомунуң бирги секретары А. С. Дембирел бо талазы-биле илеткелди кылгаш, коммунист-депутаттарның районнуң ажыл-агый, культура тургузуушкунуң, социал айтырыгларын шинчилээриниге кандыг салышкыны киирерин тодаргай чугаалаан.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниг хамаарыштыр референдумну эрттирери-биле холбаштыр районнуң партия организацияларының сорулгаларының дугайында илеткелди партия райкомунуң секретары Э. С. Монгуш кылган. Совет Эвилелин бүрүн камгалап арттырары болгаш быжыглаары амгы үеде чугула айтырыг болуп турар, ону районнуң коммунистери, бүгү ажылчы чону деткип, март 17-де, референдум эртер хүнде чангыс аай Совет Эвилелин арттырар дээш бадылаашкының бээр хүзелин илередип турарын илеткелчи айыткан. Референдумнуң ужур-дузазының, аңаа белеткелдиг дугайында тайылбыр ажылын районнуң партия организациялары, Советтерге коммунистерниң, ажылчы чоннуң ортузунда калбартын чорутқан. Ынна дуржулгалыг лекторлар, пропагандистер, партия, совет, ажыл-агый организацияларының харыысалгалыг ажылдакчылары хаара туттунган. Ындыг-даа болза, референдум эрттиригге белеткел ажылдары ам-даа кошкак чоруп турарын пленумга айыткан. Четпестерни эдип алырда партия организациялары чүүү кылырын тодаргай чугаалашкан.

1991 чылда партиянын район организациязының бюджединин дугайында пленумга чугаалашкаш, бадылаан. Партия райкомунуң сан-хөө комиссиязын пленум тургускан.

(Бистиң корр.).

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының түннелдериниң дугайында Төп соңгулда комиссиязының ДЫҢНАДЫЫ

Соңгулдалар 1991 чылдың февраль 24-те болуп эрткен.

Ленин № 2 соңгулда округунуң талазы-биле (Кызыл хоорай)

Соңгукчуларның даңзызында 2190 кижи кирген, бадылаашкынга 1387-зи, азы 63,3 хуузу киришкен. В. Г. Вальков дээш 519 кижи бадылаан, удур бадылааны — 790. В. Х. Кара-оол дээш 53, удур —1256, С. А. Поздняков дээш —172, удур — 1137, М. М-Н. Саая дээш— 213, удур — 1096, А. С. Серен дээш—340, удур —964 бадылаан.

Хөй бадылаашкыннарны алган дугайында ийи кандидатуралар талазы-биле катап бадылаашкынны 1991 чылдың март 17-де эрттирерин доктаатқан:

В. Г. Вальков — РСФСР-ниң КП Кызыл хооркомунуң бирги секретары.

А. С. Серен — Тыва АССР-ниң культура министриниң оралакчызы.

Балгазын № 96 соңгулда округунуң талазы-биле

Соңгукчуларның даңзызында 1309 кижи кирген, бадылаашкынга 1071 кижи, азы 81,2 хуузу киришкен.

Д. Б. Шожат дээш — 1011, азы 94,4 хуузу, удур —58, азы 5,42 хуузу бадылаан. Тыва АССР-ниң улус депутадынга Д. Б. Шожат соңгуткан.

Сосновка № 101 соңгулда округунуң талазы-биле

Соңгукчуларның даңзызында 892 кижи кирген, бадылаашкынга 764 кижи, азы 85,6 хуузу киришкен. С. С. Монгуш дээш — 267 кижи, азы 34,9 хуузу, удур —472, азы 61,8 хуузу, Д. Б. Чоксум дээш — 447 кижи, азы 58,5 хуузу, удур —292, азы 38,2 хуузу бадылаан. Тыва АССР-ниң улус депутадынга Д. Б. Чоксум соңгуткан.

Шагаан-Арыг Төп № 115 соңгулда округунуң талазы-биле

Соңгукчуларның даңзызында 1614 кижи кирген, бадылаашкынга 1070 кижи, азы 66,3 хуузу киришкен. М. К. Анай-оол дээш —205, кижи, удур — 793, К. Т. Куулар дээш — 283 кижи, удур — 715, К. Т. Оюн дээш — 204 кижи, удур — 794, Б. С. Седей дээш — 306 кижи, удур 692 кижи бадылаан.

Хөй бадылаашкыннарны алган дараазында ийи кандидатураларның талазы-биле катап бадылаашкыннарны 1991 чылдың март 17-де эрттирерин доктаатқан:

К. Т. Куулар — улус депутаттарының Улуг-Хем район Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы.

Б. С. Седей — улус депутаттарының Улуг-Хем район Совединиң күүскомунуң даргазы.

* * *

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлузунуң 50 үүлүнге дүүштүр Төп соңгулда комиссиязы дараазында Тыва АССР-ниң улус депутаттарын бүрүткээн:

Чоксум Дүгержап Быратович — 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелениң начальниги, Сосновка № 101 соңгулда округу.

Шожат Доржу Байкараевич, — 1940 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Тыва агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы, Балгазын № 96 соңгулда округу.

АРГА ДААМАЛЫ

ЧУРУКТА: Бай-Тайга районда Кара-Хөлдүң аргаыяжының, ол чериниң бойдус байлааның камгалакчызы болгаш хайгаракчызы Иргит Шалович Эрес-оолдуң ажыл-ижи макталдыг. Эрткен чылда «Кара-Хөл» совхозтуң девискээринге чаңгыс-даа өрт болбаан.

Кара-Хөлче чөпшээрел чокка балыктаар, аңнаар дээш келген улусту ол кажан-даа эрттирбейн келген. Иргит Шалович көдээ Советтиң депутады даалгазын база ак сеткилдиг күүседип, соңгукчуларның чагыгларын боттандырар дээш чүткүлдүг ажылдап турар. Бойдусту камгалаарының талазы-биле ажыл чорудар дузалакчыларны, хайгаракчыларны ол бригадаларда тургузуп алган. Бодунуң харыылап турар ажылынга хөй-ниитинин идепкейлиг киириштирип келген.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

АЖЫЛДАП КИРИПКЕННЕР

Кызылдың эмчи училищезин 115 сургуул чоокта чаа дооскан. Оларның 50 хуузу Кызыл хоорайның поликлиникаларында, республика эмнелгезинде, божуур бажында болгаш ортумак школаларда улаштыр ажылдап кирген. А 56 доозукчу — республиканың аңгы-аңгы санитар-эпидемия станцияларында фельдшерлеп кирипкен.

Училищениң доозукчуларындан Александр Ульянов, Светлана Чечек, Дина Богачева, Лада Монгуш, Татьяна Филипьева олар тергиин эки өөредилгелиг дооскаш, кызыл дипломнарны алганнар.

Доозукчуларның хөй кезин Улуг-Хем, Тес-Хем болгаш Сүт-Хөл районнарда ажылдай берген.

Бо чайын ук училищени 110 эмчи сестралары доозар.

Чаа өөредилге чылындан эгелеп диш кылыр эмчилер өөредир салбырны ажыдарын планнаан.

(Бистиң корр.).

БЕЛЕТКЕП ЭГЕЛЭЭР

«Тыва электроника» бүдүрүлге каттыжыышкыны бистиң республикада тургустунгандан бээр чаа-ла бир чыл чедип турар. Оон кол сорулгазы — Тывага радиоэлектронныг аппаратураны бүдүрүп үндүрери болгаш аңаа ажылдаар тускай мергежилдиг аныяктарны өөредип белеткээри болуп турар.

Ук бүдүрүлгениң эге базымнарын кылып эгелээн «Исток» деп салбырны бүрүткээн. Ол салбыр бүдүрүлгеге ажылдаар аныяктарны школалам-на белеткеп эгелей бээр. Школачылар чоокта херек нарын эвес чугула бараанларны бүдүрүп эгелээр. А эки өөредилгелиг школачыларны бүдүрүлгениң мурнунан ортумак тускай азы дээди өөредилге чериниче өөредип киирер.

Бо хүннерде Кызылдың № 9 школазында, өөредилге-бүдүрүлге комбинадында болгаш школа-интернатта кичээлдээр өрээлдерни белеткээн.

Өөредилге улаас эгелээр.

Светлана ООРЖАК.
Салбырның директору.

СЫДЫМЫМНЫ ДЕРГИЛЕПКЕШ...

Чылгычы. Чырык черде солун мергежилдериниң бирээзи. Экер-эрес-ле кижи чылгычылал шыдаар дээ хөреди эвес. Мал ажылының бо алырыче чогуур кичээнгейни сөлгү үеде күштелдирип эгелээн амгы хүнерини негелдеринге дүүштүр ажыктыг эки үүлдерин берип, хүзүчиг эвес түнелдерге чедирерин чугаажок.

Кандыг-даа ажылга болуниң мергежилинге ыяк бердинген кижилер чоруур. Ындыгларга эрткен чылдың декабрьда тургустунган «Чылгычы» клубтуң кежигүннери хамааржыр. Ынчан оларның саны 11 кижи турган.

«Чылгычы» клубтуң кежигүннериниң ужуражылга-семинарын республиканың агроүлетпүр ажылдакчыларының профсоюзунуң организацияларының чөвүлели эрттирген. «Сыдымымны дергилепкеш, чылгы дозуп, сылдыстыга дүне када халдып тур мен» деп чоокуп ырлажып турарында дег, анда чылгын келген чылгыларының санал-оналын дыннап, оларның чамдыктары-биле сес алчып, чугаалажып танышкан мен.

Владимир Санчы, «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң чылгычызы, «Чылгычы» клубтуң даргазы:

— Клубту тургузуп алзывыса-даа, чыл дургузунда огулуг кылыпкан ажылывыс чок ийим. Шак мынчаар мөөнежип чыгып алгаш, аргадуржулга солчуп, ажыктыг арга-сүмелер ал, республиканың булуң бүрүзүндеги келген эш-өөр-биле ижин-кара чоокка чугаалажыры өөрүнчүг болбайн канчаар. «Чылгычы» клубту саанчыларның, хойжуларның соонда кызып турган турган үзүлүп алгаш, анда өөрүп турдувус. Ынчалза-даа рыночке шилчилге үеин чоруп турар өйде тодаргай хемчегларни чугаалашаанывыс хомудалчыг болгаш чоруу.

Чылгыны өстүрер дээ чүүү канчаарыл, рыночке киреринин үе-чадазында чедип келген чаа байдалдарда амыдырал-чуртталга кандыг болуруул, мал камгалаарда боомогу-биле хандырылга чүге багайлы дээн ышкаш айтыырлар бистерни дүвүреп турар.

Амыдырал, ажыл-херекте ажыктыг үүлдерин деткиир апаар. Арендатор болуру черле эки чорду. Маңаа кол чүве совхозтуң удуртулгазы-биле керээни ылаптыг шын чарып алыры чугула черни ойнаар деп билир мен. Артык кулун алганы дээш, семиртилгени эки чоруткаш, немелле денгзин киргени дээш керээ чарган талаларың дугуруушканын ёзугаар күрүне өртээ-биле санаашкаш, чарыгдалларны казып каптар. Артыкка бүдүргеи продукция боттуң холунга келир.

Семинар-ужуражылга өөредиглиг болду. Маңаа санал-онал бергенверни дыннап олурарга, совхозтарда экономистерден негелдевис ам-даа кошкак хевээр ышкаш-тыр. Ооң чижээ, чер-черде телевирлерниң аңгы болуп турары-дыр. Экономистерге хамаарыштыр адаандан азы ажылчыннар бистерден негелде кошкак боорга, оларның харысалгазы чавыап турар хире. Моон ужуруула чыл төнчүүүде шалың телевири дээш маргылдаа-чөрүлдээлерниң үнүп кээр чылдагааны ында болгу дег-дир.

Совхоз-биле чарган керээниң утказын чедир өөренмейн турар-дыр бис. Ылаңгыя рынок хамаарылгаларының үеинде билиивисти улам бедидип, олче сагыш салбас болза хоржок. Маңаа хамаарышкан үүлдерни хөйну номчуп көрээлиннер. Ол биске бөгүн-даа, даарта-даа дузалаар.

Сергей Сат, СЭКП XXII съездизи аттыг совхозтуң чылгычызы:

— Чылгы малдың өзүлдеи эскырлардан база аажок хамаржыр. Оларның хар-назыны улгадырга-ла, кулун саны эвээжээр, Чамдык даргалар бистиң сагыш човаашкынарывысты, дүвүреливисти билбес боор. Олар планнар күүсеттинер бе, дужаадынар бе дээш-ле айтыышкын бээониге өйлежир. Ындыглар деткимче көргүспейн турар хирезинде-ле хөреткеин кагылаптар болгай.

Бистиң совхозта төлевир ажырбас. Чайын арай берге. Эзенгиин тепкен соонда аъттанышкаш, чылгы соонда ыдып бээр улус-ла болгай бис. Талыйтыр чайлаглап чорүй баарга, автолавка четпес. Тайгага чаъс-чайык, малгашбалар үстүр эвес. Өргелиггге дерги садыында ажыта кандыгыл деп саналым бар. Эзн тайгага эзт, чем үсту бээрге, түренчиг, шыланчыг болур чүве. Амыдырал хандырылгазын экижитсе-ле деп бодалым ындыг ийин.

Олег Иргит, «Мөгөн-Бүреи» совхозтуң чылгычызы:

— Харым 29. № 5 бригадада кадарны-чылгычылал үш чылдың өмүрүнде ажылдап келдим. Бак-Ыяш кыштаанда ийи кодан чылгының бирээзи бистин.

Мал ажылында ам-даа чедир шинтпирлээр үүлдер эндерик. Чылгының өзүлдеги куду. Планнап казының четпес. Күш-ажылла депшилгелиг чаа аргаларны чөп ажыглавайн турарывысты өске черлерден келгилээн өөрүм чылгычылардан өөренип, билип алдым. Арендаа керээзинче киргеин дээре-дир.

Рынок харылзаалаарынче шилчилге кел чорда чылгычылдаа шын түнелдерни үндүрүп турар. Чымыштыг үүле-херекти бүдүрүп, сыдымымны дергилепкеш халдып-даа турар болзуңза, чывар-соокта, өлдечаъста чылгы дозуп ажылдаары ындыг-ла амыр эвес. Ынчалза-даа «Чылгычы» клубтуң кежигүннери боттарының хүрээлеңин өстүрүп, даартагы сорулгазын салбайн, чыраа, саяк, чедер, маңнаар, күштелдирер кашпагайларын мунгаш, бурунгаар чүтүртүп орарлар.

Даңзы САЛЧАК.

ЧУРУКТАРДА: Болук чылгычылар семинар-ужуражылга үеинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

КЫМНАР МУРНАП, ХОЖУДАП ТУРАРЫЛ?

Амгы үеде республиканың ажыл-агыйларында хой оолдаашкыны кидин түлүк. 1991 чылдың январь 1-де медээ-биле алырга төрүүр ниити хоювус 385986, ооң иштинде амгы үеде оолдааны 147677. Ынчаарга кандыгдаа ажылдың амгы байдалы кандыгыл дээрзин эрткен чылдаазы-биле деңнээр апаар. 1990 чылдың бо үезинде ара салган хойнуң өлүг төрүттүнген хураганнарның саны 5917 турган болза, ам ооң 630 баш хөй. Ол ышкаш өлүп хорааны эрткен чылдаазындан 382 хураган хөй. Мынчап кээрде ниитизи-биле амгы үеде 137345 хураган доругуп турар.

Тус-тус районнардан Өвүрде чаңгыс-даа хураган амдыызында хораваан, ол ышкаш Эрзинден чүгле 27 хораан. Улуг-Хемден 1252, Барыын-Хемчик биле Тес-Хемден 515, 724 чаш мал өлген. Ол ышкаш хойнуң ара салыры Улуг-Хемнин, Барыын-Хемчиктин, Мөнгүн-Тайганың, Бии-Хемнин, Таңдының, Чөөн-Хемчиктиң ажыл-агыйларында хөй. Хой оолдаашкыны уламчылап турар.

Хой ажылы, ооң келир үези

Бистиң республикада өөдээ ажыл-агыйның кол адыры —хой ажылы деп чүве билдингир. Ынчалза-даа бо чугула адыр сөөлгү үеде эки-ле хөгжүвейн турары чажыт эвес. Бо талазы-биле хөй-ле сан-чурагай сүрүп, факт-барымдааларны адаарының орнунга ооң кол чылдагаанын, бодумнуң хууда бодап чоруурум-биле тайылбырлап, дорт хамаарылгалыг кижилер-биле арга-сүме солчуксадым.

Бир-ле дугаарында, чедир ажылдавайн турар үүлүвүс болза, малды азырап ажаарының технологизязын (аргазын) барымдаалавазывыста. Хойну эдержилгеге киирериниң база тарып боозадырда үезин шын эвес планнап турарывыста. Ооң уламындан хоювустуң кол өөрүүзү кыжын январь-февраль айда төрүүр-дүр. Бо талазы-биле бодалдарымны 1983-1984 чылдарда «Тувинская правда» солунга бижип турган мен, харыызы безин чок болган. Херекке албаанылда ол боор.

Кыш дээрге кандыг-даа дириг амытанның төрүүр үези эвес ышкажыл. Кижин төрүттүнген хураганнар кадык, шыырак болур, чазын олар эрте оътка кирер деп хоозун үзел-бодалга алзыпкаш, кайы хире каражакогаралга таваржып турардыр бис. Ону ким бодап, санап турарыл че? Бо чылдың январь 2-де малчын Кызыл-оол Иргеевич «Шынга» бижээн чүүүде ышкаш, бодувустуң чөгенчивисти миннир, ооң түнел үндүргеш, чаа ёзу-биле ажылдаар үе шуут келген. Чүү ынча деп турарым ол?

Бистиң байдалывыс-биле кышкы үеде мал төрүдүп, ооң төлүн менди азырап алыр шинээвис шуут чок. Карацгы, тар кажааларга, ол-шыкта, соокка малды, ооң чаш төлүн хиличенгеп, ооң кедерезе, «соок арга» ажыглап турарывыстың урууундан мал төлү ап чадап тур бис. Мындыг байдалда шын арганы ажыглаары берге. Хураганнарның болуктерин электен-не улгаттырып, оларны ажыглаап, хөй чаш, «өскүс» хураганнар доруктуруп турарывыс чажыт эвес аа? Январьдан март-апрельге чедир бо ажыл шөйлүп келир. Кижилер-даа могап-шылап каар, ынчан сакманчылар каггаш чоруптар. Баштай төрээн, улгады берген хураганнар бичилерин былаап каптар. Ынчангаш мал төлү иелери-биле кады түскайлан өзер аргазы чок боор-дүр. Ол аразында малдың күш-деңгели база баксыраап, сүлү соглур, хураганнар өлүмнеп эгелээр ынчангаш чүгле хураган санныг, иштн хеверик «када бергеннер» та чеже турар чүве. Ынчан хойнуң төлүн азыраар хамаанчок бодун база азыраар апаар.

Ынчаныймайн канчаар, хөөкүй мал кыштың берге үезинде хырныныңиштинге улгады берген төлүн алырап, сөөртүп, бодун азыранып, улуг күш үндүрер апаар. Чилчин үзүлген малды тургузу азыраарынга четчир чем турар эвес. Төрээн каш хонганда-ла сүдү чидер, а иезиниң сүдү чокта хураганны канчап азыраарыл? Аарыг-аржыктың тыптыр чылдагааны база ында, карацгы кажааларда-дыр. Дириг амытан чырык хүн адаанга, арыг агаарга өссүн деп, бойдус чаяап каан турда, бистин, бедик медерелдиг кижилерниң, ону сагыштыы-биле үреп турган херээвис чүл?

Дорту-биле чугаалаарга, кыжын малды төрүдеринге шуут удур мен. А орай төрүдерге, ооң ажыктыы чүдел? Хойну октябрь айда эдержилгеге киирерге, тарып боозадырга эптиг. Хойнуң эдержилгеге хөөн кирер үези ол. Тарып боозадылганы шойүп турбайн, 15 хонуктала доозар, ол кампаниягa баш удур хынамчыныг белетченир. А тарып боозадылга дээрге амгы пагныг депшилгелиг аргазы-дыр. Ону чамдык ажыглыйлар тооп көрбейн турарга өзүн эвес деп саначыр мен.

Хойнуң маскатыг оолдаашкыны март айда [illegible], ынчан ооң кушдеңгели бичии кудулаза-дда, боду сергек болур, суттуг-даа. Чылыг дужүп келгенде, черле кандыг-даа амытанга эки-ле болгай. Кыштың бергезинде боозу бичии турар, ынчангаш хойга чиик. Боос үезиниң сөөлгү ийи айларында харын оларны немей чемгерер-ле. Мартта хой черге-даа төрүп ап болур. Ынчан кажааны чүгле хураган өстүреринге ажыглаар, хой даштыгаа, сери адаанга турып болур. Шынап-ла, сакман аргазынга ынчан хостуг кажаа дыка таваржыр. Хураган бичин-ле доругуп келгеш, арыг агаарже үнүп, хүн херелинге чылыгып өзөринге эптиг.

Хойну орай төрүдерге, ажыктыг бир чүүл: сүл дээрге, ол кампания 15-20 хонукта массалыы-биле эртер, төлү бир дески болур. Чылыгда ажыглаарыга база эптиг. А кол-ла чүве — камналгалыг мал чеминиң чарыгдалы 50—60 хуу кудулаар.

Кыжын база чазын хойну төрүдерге, дүгүнге салдары кандыгыл? Дуктуң өзер үези — кыш. Ынчан хойну тар кажаага «бустап», ону төрүдүп, чылыглап турда, дук канчап өзерил? Кыжыл төрээн хойларны өзөрге, дугу ооң-моон үштүнгүлап, иоки сегиндип алырга дугу алышка бош кээр ышкажыгай. Ындыг хойларны чежеазын ол дээр боор.

Ынчангаш ам черле кандыг арганы ажыглаза эки-ле дээрзин ажылды шуут холу-биле тудуп ышкыл, көрүп турар улус бодап көрээлиннер, эргим малчыннар, тускай эртемниглер.

Ким ХЕРТЕК.
Зоотехник.
Эйрбек суур.

Малчынның хомудалы

ЧЕР БЫЛААЖЫП

Кышкы-даа, чайгы-даа үелерде Чагытай хөлду долгандыр аалдар турар. Ол-ла кезек черлерде «Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйының, «Революцияның чалбыыны» совхозтуң малчынары чурттап турар. Чайгы үеде хуу малдыг кижилер-даа чеде бээр.

Дадар-оол Семёнович Дыртый-оол мал малдан келгенден бээр ол алды чылдың үлүүн көре берген. Чайның изиг хүннеринде Чагытай хөлдүн суунга эштип, кышкы үеде ооң хөвеи дег ак харын көрүп келген. Ол хире үениң иштинде та чеже тонна хой эъди дужаагаи, та чеже дук кыргын алган.

«Революцияның чалбыыны» совхозта безин хой кадраш, он чыл чеде берген. Баштай ол Дуржулга станциязынга иот кадрын турган болза, ам совхозта төрүүр хой кадрын эгелээн. Чайгы үелерде суг кыдыы черлерге кадарар.

— Бо-ла чорааш эки көргүзүглерни кажан көргүскен силер? Ам хой ажылы мурнунда чылдарда көөрде бергедээн болгай. Аныяктар бала хой соондан эдербестээн. Силерниң бодалыңар, сүмөкер чүү ирги? — деп айтырдым:

— Хой-ле чыл хой кадрын келдим. Төрүвес хойга дыш болур чорду. Ынчалзадаа алыр акша эвээш болур. Төрүүр хой берге-дир. Ылаңгыя оолдай берген үеде шай безин чылдын ижер чай чок апаар. Сакманчылардан база хамааржыр. Боттарының таныш улустарын тургузуп алганы дээре чүве. Кижи бүрүзүнүн ажыл-чаңы база аңгы-аңгы болгаш таарышпайн баар чорааан.

Мал малдан келгеш, багай ажылдаан деп дарга-бошкаларымга-даа чемелетпедим. Эки-ле диртип келдивис. Районун болгаш совхозтуң-даа мурнакчыныга санадын турдувус. Улус ажыл-агыйының деңгелгезинге-даа чордум. Хөндүлел бижиктер-даа бар-ла. Хой ажылы берге деп чүвени ашыяк-өскен билир апарган. Аныяк улусту аал коданыга тургузуп алирга, үр болбайн суурже дезиптер боордур. Бистиң совхозтуң удуртукчулары аныяктарже шоолуг сагыш салбастаан. Ынчап баар болза, мал ажылыче кижи бала тывылбастай бээр боор.

Бистер өске районнарда ышкаш, чайлаг, чазаг, күзег, кыштаг деп чүве билбес бис. Чаңгыс-ла олурган черинге олурар. Шелдерге кадарар дээрге, тараа кире бээр дээш ойладыр. Суг үнүн адеررге, мал арыг иштинче кире бергеш, чиде бээр. Суг үнүнга кадарып, оларны арыг кирбес дээш туда чоруур-дур бис.

Сиген кезип алыр чер мырынай чок. Алаактар кыдыындан кезип алыр дээрге, өске малчыннар база былаажыр. Эрткен чылын сиген белеткен албаан бис. Чүгле совхозче көрүп алгаш олурар апардывыс. Аренда-керээзинче кирген болгаш камналга деп чүве база херек апарган. Сиген кезип ап турган алаактарымны эрткен чылын чылгы, инек саза базып каапкан болду. Суурнун-даа, бистериң-даа малывыстың оттаар чери чаңгыс апарган. Ынчангаш мал семирбестээн.

Кажан хой семис, шыырак эвесте, ара салыры ковудээр чүве болгай. Ырадыр оъткарып, мал соондан чоруур дээрге, совхоз ег-биле база хандырбас-тыр. Кыштаг дугайында чугаалаан-даа терээ чок.

Шынап-ла ындыг. Кыштаг дээрге бежен чылдарда туттунган. Кажааның кырында довураа чуга. Адаандан довурак үндүр октаттынмас. Кажаа бедик. Чүгле экскаватор-биле ону дуглап болур. Соогу мырыңай кончуг. Иштин одаар. Чылыг черге тура азырадып ышыпаан хойдан чүнү алыр боор. Чазын чаш хураганнар яазы-бүрү аарыглардан өлүр чорук ында.

Бо чаа чылда ол кажаазы чавызадып, кырында довураан кылыннатпас болза, келир кышты ажаары бергедээр. Чүгле ол кыштага байдал ындыг эвес, а өскелериндe база дүвүреничг.

Кыштаг чырык-биле хандыртынган. Суг бар. Чунар. бажың ажылдап турар. Совхозтуң талазындан хандырылга эки. Почта ой-шаанда кээп турар. Автомагазин база келир.

Малчының коданында төрүүр 490 хой бар. Ам бо хүннерде массалыг оолдаашкын эгелээр. Сакманчыларны манап турар. Ам ында малчының дүмазы Олег Кара-оол дузалажып, кадрчының болгаш сакманчының ажылын катай-хаара кылып турар.

Алыр шалың эвээш болуп турарынга малчын хомудаар. Бир хой дээш 49 көпеек, а хураган дээш 37 көпеек төлеп берип турар. Аренда керээзи-биле ажылдап турар-даа болза, ону орта санап билбес. Совхозтуң специалистери —экономист, улуг бухгалтер таптыг өөредип көрбээн.

Чаа чыл шагда үнүп келген. Чыл санаашкыны ам-даа болбаан. Малчыннар ону манап олурар.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Номчукчунуң санал-оналы

ӨСТҮРҮП, АЖЫГЛААР

Эрткен чылдың декэбрь 19-та үнген «Шын» солунда Агроулетпүр эвилелинин зоотехниги К. С. Иргиттиң «Черлик медени тарыыр» деп үүлүн номчаш, ону бүрүү-биле деткип, бодумнуң саналымны киирерин шинтпирледим. Ук материалда санал бистиң мал ажыл-агыйлыг республиканыска эжыктыг дээрзин чугаажок. Черлик меде кайы-даа районнуң девискээринде өлбек үнген. Ону шаандан чугаа мал чеминге ажыглап чораанын ачам сугнун болгаш бодумнуң амыдыралымның дуржулгазындан билир мен. Ачам сураглыг малчын, тараачын чораан. Ажыл кылыптар эр апаргаш, тараа, сигенни кезип белеткежип келген мен. Черлик медени хөйу-биле ажаап, мал чеминге ажыглап келгенивисти чугаалаар бодай-дыр мен. Бай-Тайганың Кеп-Сеекке колхоз даргалап турган база-ла черлик медени ажыглап турганывысты сактып келдим.

Черлик медениң өске оъттардан ылгалы чүл? Ол ханы дазылдыг болгаш каанга шыдамык үнүш. Ону малдың чаш төлүнге чиртип болур. Хой кадрын чораш, эскерип көрүнгеннер. Меде үнген девискээрге хоюнар ыраган эвес болур. Ону төду оъттаваан шаанда олар халышпас. Аъдыныы аңаа доктаамал өртеп турар болзуңза, семис болур.

Черлик меде сарыг аны кызыл чечектиг. Суггаттыг черден ону чайын ийи удаа кежип болур. Доктаамал меде тарын турган чөр курукка болгаш дазыр апаар. Чүге дизе ооң дазылдары, оъду ханы болгаш чер быдарап өзер. Ынчангаш кандыг-даа хат-шуурган ук девискээрниң элезин, довурак хөрзүнүн тарадып шыдавас.

Үнүштүн болу эрте быжыгалы-биле оязагай. Ооң үрезинин чыын алырда, бажынын тоглай бээрин болдурбас. Быжа бээрин үргүлүү хынаары чугула. Кажан үнүш быжып эгелээрге, ооң сарыг, кызыл чечектери оюп эгелээр. Ынчан кестиргеш, курагай берген тавычаанын бөлүп, арыг дазырга ийикпе, азы цементилээн шаага бастырып, таптадыштарга, үрезини ангылаптап каар. Ооң соонда арыглааш савалап алыр.

Меде тарыыр шолду хынамчалыг шилчиир. Аргалыг болза бок үнүштер чок болза эки. Суггаттыг черни дугуйлуг трактор-биле андарган, үрезинин хол-биле чажар, ооң чуга кылдыр илиритээр. Үнүш баш тырта бээри билек, суггарар. Ооң хоолулуун чидирбес төлөөде, ногаан турда-ла курганыр, хол-биле долган аар болза улам эки.

Медени чүгле мал чеминге ажыглаарынган ангыла, хоорай, суурлар чаагайжылгазынга ажыглап болуруп Ак-Довурак хоорайдан көрүп болур. Каш чыл бурунгаар хоорайның төп кудумчуларынга олурткан инек-хараган аразынга меде чаштывыс. Ол ам аажок өскен, чечектели берген дээрге хоорайвысты улам аян киирип чылар.

Республиканың девискээринге кандаашкыннар удаадараа болуп турарындан мал чеми эвээш белеткеттинин турар. Медени када-даа болза тарып, ол ажылды организастаар болзувусса, үнелеп төттүмес мал чеми курлавырлап алганывыс ол.

Даир ОДАН-ООЛ.

Аныяк хойжуларга, сакманчыларга

Хураганнарны азыраарының чамдык аргалары

Тес-Хем районнуң ажылагыйлары хойну кыякы база эрте чазын ооддадын ап турар. Эрте төрүттүнген хураганнар кышка удур эрте өзүп доругуп, семирип алыр, ол ышкаш ооң иелери база эрте деңгин алыр деп чүве билдингир. Эрте төрүттүнген эр хураганнарны чамдыкта ол-ла кезүп безин күрүнеге дужааштар аргалар бар апаар. Ооң ыяй бүдүүр дуктуг хойларны эрте төрүттүнген хураганнарының бирээзинден-не 0,5-0,7 килограмм чедир дуктуг кырлыгын алырының аргазы бар.

А нарын дуктуг хойларны соокта ооддадыры оъза харысалга, негелделиг. Чылыг кажаа, хой чем, суг херек. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, чарыгдал улуг болур. Ынчанмас болза хураганнарның өзөри чер албас, иелери сутқур эвес деп чүве билдингир. Час черле дыка берге, улуг хойга, хураганга-даа ындыг дээрге малчыннар келгеш көрген мен. Ынчангаш оларны лады камгалап алырда, кайызынга-даа таарымчалыг байдалдарны тургузар апаар.

Иезиниң сүдү кайы хире болдур, хураганның өзүлдези оон хамааржыр. Малдың келир үеде бедик продуктулуу ону чажындан тура азырап өстүреринде. Өзүп олурар организмге янзыбүрү органиктиг болгаш минералдыг бүдүмелдер негеттинер. Чаш хураганның баштайгы айларында «А» биле «Д» витаминнер иезиниң сүдүн дамчыштыр оларга чедер, хой төрүүр үеинде семис, шыырак болурга, ооң сүдү база ыяштыг. Ынчангаш кошкамтарын төрүүр бетинде база төрүп кеде-даа эки ажаап, чемгерер.

Чаш хураганнар төрүттүнгенинин соонда ийи неделя болгаш сирек, концентрат ышкаш чемнерни чиг эгелей бээр. Ынчан оларга витаминниг болгаш минералдыг чемнер тергиин чугула. Минералдыг чемге дус, дуктуг брикеттер, чугай, соок далганы хамааржыр. Чугай биле соок далганы чонта оларны монокальций фосфады бүрүнү-биле солуп болур. Тускай эртемниглерниң сүмеен-биле алырга оларны бир хураганга сиаантыг 2,3 граммны бээр. Монокальций фосфадын малга ол олчаан берип болбас ыяап-ла бичии сугга взиндиргеш, концентратка азы силоска холуп бээр. Бисте Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң кадарчыларындан Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Саар Монгалбин база улуг хойжулар Ковей-оол Монгалбин, Чагар-оол Чооду оларның хой хураганнарны менди ап турарычын бир кол чылдагааны болза, минералдыг чемнерни чогуур үе-шаанда шын ажыглап келгенинде, мал эмнери база оларга кеззеде четчир кылдыр турар.

Чаа төрүттүнген хураган 15-20 минута болгаш бут кырынга туруп ылаштай бээр, ынчангаш иезиниң сүдүн дилеп, эмерип кызыдар. Ынчан аңаа дузалажыр, хойнуң эмиинин кыдыында дуктерин баш удур-ла кырлыгын каапкан турар. Ооң баштай кара сүүн ужуктап, сы түдүп кааптар, чылыг сугга оттурген аржыыл-биле чодуп кааптар. Ынчан хураганны эмзирер.

Чаа төрээн хойну хураганнар-биле кады туз дугаарлаар. Ол хойну өйн хиндур клеткага камналган ооң 7,10 хой турар клеткаже көскүрер. Сакман аргаының эге базымы ындыг болур.

Хураганның өзүп доруканының аайы-биле болуктеп алыр. Чиигге нарын дуктуг хураганнар 10-12 хонганда оларның кудуруктарын үшкү, дөртку чүстеринин аразындан кезип кааптар. Кудуруунуң кежин чылар шаанче дезүнче эки тырый тыртып алыр. Кошкар болбас хураганнарны 2-3 неделя болгаш чазап кааптар. Бо үстүнде адаанын ийи негелдени чамдык совхозтар шуут тооваа чоруктар хаая эвес.

Баштайгы үш неделяда хураганның кол-ла чеми — иезиниң сүдү. Ооң соонда сиген далганы, будук-бүрү, чымчак көк сиген, концентраттарны таарыштыр берип эгелээр. «А» витамин балын үзүнде хой, ынчангаш кужу кошкак хураганнарга ону ыяап-ла бээр херек. А ооң ыяй «Д» витамин хүннүн, херелерин дамчыштыр организме тыптыр. Ону барымдаалааш, чаш хураганнарны чырык хүн херели дээп турар черге тургузар дээр чылдагаанны ол. Арганы-ла болза хураганнарны кыжын-даа болза, агаарны көрүп турган, чоорту үндүрүп агаарладыр.

База бир кол чүүл бар. Арыг-шевер. Кажаа ишти арыг-силиг болур, дүшкен дуктуг болгаш төрээн малдың сонгузуп аштап турар, кажаа ишти чаңгыс аай температуралыг (таарышкан) болур. Чамдык малчыннарның дужулгазындан алырга, кажаа иштинин температураазы 15-16, харын оондаа чылыг болгулаар. А мен бодаарымга, ол арай ыңдыг болбас: улгадырга-ла 13-14 градус болза эки. Амгы үеде бызаанны, анай, хураганнарны-даа одаас кажааларгa тургузар деп негелде бар болгай. Дадыгын быжыгаа хураган быжыг, дуккур, сергек, шыдамык болур. Чүгле бөдүүн дуктуг эвес, а чартын нарын дуктуг хураганнарны безин одаас кажаада азырап турар малчыннар бар. Түвиел харын эки дээрзин практика балыткаан.

Доюндуп БИЧЕ-ООЛ.
РСФСР-ниң кодаа ажыл-агыйының тергиин.

Тес-Хем район.

АМДЫЫЗЫНДА ШОРУ-ЛА

«Мурнакчы» совхозта төрүүр хойнуң ниити саны 4590, олардан 2014-үү оолдапкан. Малдың деңгилдези эвес, кыштаглаашкын черле шору эртип турар.

Чарыштың түнелин 15 хонгаш үндүрер. Сөөлгү хонуктарда Ксения Донгак, Альбина Саая, Долаана Хертек пенсионерлерден Сеидек Донгак, Молбуш Саая олар 80-ден 100 чедир хураганнарны доруктурааш, тилекчилер болган. Оларга акша шаңналдарны тывыскан.

Мурнуку чылдарда совхоз хойдан хураган алыр талазы-биле куду көргүзүглүг боон келген. Ынчангаш ол частырыгларны болдурбазы-биле чамдык хемчегларни дирекция, тускай эртемниглер база малчыннар-даа ап турар. Мал чеми кодан бүрүзүнде четчир, а суурда сигенниң төп кажаазында ам-даа 1470 тонна бар. Автомагазин малчыннарга доктаамал баар. Ол ышкаш кичээлдерни ай санында бир катап эрттирип турар.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Шүй суур.

Чаңгыс аай Эвилел дээш —

«ЧОНУМГА БҮЗҮРЭЭР МЕН»

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң болгаш партияның республика организациязының контроль комиссиязының каттышкан пленумунга киржип чораан хоочун коммунист Тожу районнуң «Тоора-Хем» совхозунуң малчыны А. Б. Самбууга ужурашкаш, ооң ажыл-ижин, амыдыралын база референдум дугайында чүүү бодап турарын сонуургап, каш айтырыг салган мен.

— Ада-иеңер шаннаан адыховар болгаш чараш ат-тыр, ажыл, амыдыралынар дугайын солуниуң номчукчуларынга каксы таныштырыпсынарза кандыгыл, Аалчы Барановна?

— Авам биле ачам төрелдериниң аалында аалдап чеде берген турган үеде авам мени божаан кижи-дир ийин. Аттың тывылган төөгүзү ол. Совхозувуста чэрби ажыт чыл дургузунда малчыныап тур бис. Сөөлгү чылдарда бода мал — инек кадарын тур бис. Ажылывыс ут-шин — төрүвес мал хүлээп алгаш, ону семирти азыраш, эзт планыңга дужаары. Эрткен чылын өөм эзэм Седип-оол Колович-биле 122 шарыны семирти азыраш, Кызыл районнуң «Суктак» совхозунга эккеп дужаадывыс. Бо чылын эвэзэш, 90 баш молдурга хүлээп алгаш, совхоз төвүнден улуг ырак эвесте турар Каът-Чазы деп черде кыштадып тур бис. Колдуу чер оттаар, кыш улуг бергедээшкин, соок чок болгаш малывыс хур кыш ажып тур.

— Бир-тээ, ажылынар эзт угланыышкынныг болганда, чайны чайлаг солуп, серинн тайгага мал семиртип алырынга таарымчалыг-ла боор деп билип ор мен. А кышты канчаар эрттирип тур силер, кыштаг чангыс болур болгай?

— Ийе, чайын чүм оттуг, ийи, үш-даа чайлаг солуур бис. Кандыг-даа малдың күш кирип, семирип алырынга оон дээре арга чок. Кыштаг чангыс болур. Бо кыжын Каът-Чазында-ла кыштап ор бис. Келир кышты кааа эрттиреривис билдинмес. Кыштаг турум болза эки чүве-дир ийин. Кыштаг солуурунга дыка-ла таарзынмайн тур бис. Күзүн кыштагны септеп, бажын-балгатты чугайлап, дозулап-ла аар. А келир кыжын база катап-ла чаа кыштаг септээр. Дозу, чугай тывылбас үеде ол бир шүүттүг ажыл болгаш тур. Турум кыштаг-лыг болза, чазаг үнерде кодан девискээрин эңмелеп, өдек-өөлээн-даа таарыштырып ап болгай. Аңычем айтырыы берге үеде кыштаг чоогунга оода-чадаарда картошка-даа тарып каап, чайкыс аразында ажаап-тежээп тургаш, шаа-биле дүжүдүп ап болгай. Малчын кижи болуп боду хандыртынар берге өйде совхоз дирекциязы ону бодаар болза деп дыка-ла күзээр бис.

— Кыштаанар совхоз төвүнден улуг ырак эвес дилинер, Аалчы Барановна, совхозтуң парткомунуң малчынар-биле тус-туста харылзаазы чүү хирел, силериң бодунарның партия организациязының масса-политиктиг ажылынга киржилгенер кандыгыл?

— Партия организациязының ажылын багай дивес мен. Секретарывыс М. Ч. Бараан чоокта ажылдаан. Сеткилге арай таарышпайн турар, маңаа орарывыс түүлдер бар. Чижээлээргe, лекция, беседа кылып кээр удуртукчулар черле чок боор чүве-дир. Ол хамаанчок зооветөөредилге-даа болбастаан ийин. Рынокче шылчилге үезинде малчыныларга дыннап, билип аар ужурлуг чүве-ле хөй. Чурттуң экономиктиг, политиктиг амыдыралы нарыыдаан үеде чон ортузунга тайылбыр ажылы чугула херек. Чүгле номчуп бер, чугаалап бер дээш эвес, а чүвениң алыс шынын билип алырда партийжи сөс херек дээрим ол. Аъш-чем, түскай хеп талазы-биле ажырбас-тыр бис: автолавка үе-үеле кээп, өй-чижектиг ажын-чемин берип турар, үс, далган аймаа-биле совхоз база дузалап турар. Чагыдып алган солуп, сеткүүлүвүстү чай-хос аразында база номчуп турар-дыр бис. Чүгле удуртукчуларның, лекторларның, пропагандистериң малчыннарже көрнүүрүн маңаа орар, мындыг бис.

— Референдум деп түл, ол дугайында чүүү билип, бодап тур силер, малчын? Аңаа белеткел ажылдарындан чүүү чугаалап болур силер?

— ССР Эвилели бүдүн турар бе азы турбас бе деп айтырыгга бүгү чоннуң харыызын бадыладып алыры — референдум ол деп билип турар мен. Каттышкан пленумга СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшининиң илеткелинден ону бодумнуубиле билип турганымдан-даа тода билип алдым. Ылаңгыя «Чаңгыс аай бүдүн Эвилел —бистиң чурттувуста бүгү улустарның айыыл чок чоруунуң, ында чурттап турар кижи бүгүдезиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының магадыла-лы-дыр» — дээнин канчап деткивезил. Бүдүн ыыштың уну ооң будуктарын, бүрүлерин сып кааптарга, курган каары, ыыштың уну чокта будуктарының, бүрүлериниң өспези-биле дөмей чүве ышкажыл. Ынчангаш ССРЭ-ни камгалап арттырары, ону харын-даа улам чаартыры, сайзырангайжыдары — совет кижи бүгүдезиниң ыдыктыг хүлээлгези. Эвилелдиң бүдүн-бүрүн артары дээш чурттакчы чоннуң социал болгаш национал бөлүктерин, хөй-ниити организацияларын база шимчээшкиннерин улам сырый каттыштырары тоң чугула. Бистиң районда бо талазы-биле тайылбыр ажылы кидин-түлүк. Ону кайда-даа чугаалажып, Эвилелдиң салым-чолу дээш кижилериниң сеткил-сагыжы дүвүреп, ону канчап-даа буспазының негелдезин кылып турар.

Референдумга белеткел ажылдарының үезинде экономиктиг байдалды быжыктырары-биле СЭКП-ниң туружун, кижилериниң будалып, бүзүрели өөүп турар айтырыгларын шын тайылбырлаар ажылдарны база **калбартса эки деп билип тур-мен...**

— Чугаадардан алгаш өөрге, бактаап турарыңар партия организациязының идеологтуг ажылында четпестер бар деп бодап турар ышкажыл силер. Ооң чылдагааны чүде деп бодаар силер база бодунарының партийжи туружуңар кандыгыл?

— Четпес-ле чүве ол — чон ортузунга тайылбыр ажылының ам-даа сулазы. Ылаңгыя аныяктар ортузунга кижизидилге ажылы куду-дур. Ооң чижээ—оор. Малчыннарга дыш бербес улус бо. Ниитиниң-даа, хуудаа мал оорлаарын колдуу аныяк кижилер кылып турар. Бо бүгүнүң чылдагааны —удуртукчуларның чон аразынче кирбези, ажык чугаа кылбазы. Хурал-суглаага шиитпирни хүлээп-ле алыр, ооң күүселдези дээш сагыш салыр чорук чок хевээр. Коммунист кижи болганымда бо бүгү дээш сагыжым саргып чорда-даа, малчын кижи болгаш бот-хууда кандыг ажыл кылыптарым болдунмас-тыр. Ынчалза-даа малчын эш-оорумге бодалдарым чугаалап орар-дыр мен. Моон баргаш, референдумнуң ужур-утказын аалда улузумга, кады-кожа малчын аалдарга чугаалап, тайылбырлап чедер, ССРЭ-ни арттырар, ону улам быжыглаар дээш бадылаашкынын бээрече кыйгырып, ол талазы-биле масса-политиктиг ажылга шаам-биле киожир мен.

Интервьюну Валентина САТ алган.

Ханды рылгаңар кандыгыл?

А Я Н Н Ы Г БОЛУКСАЗЫҢЗА

— Суурга чорук-хереэм бүдүрүп келгеш, баш таарып кылдырар мастерге таваржы бердим. Ыракта чурттап чоруур малчын кижиге менээ кончуг таарымчалыг болду. Бажым дүгү артында эмгелиг апарды.

Шак мынчаар өөрүшкүлүг эзлчегден хосталган кыска ужуражыл, чугаалажырымга, ону Валентина Доримит дээр болду. Ол мурнуку үелерде алды чыл өшкү кадарган, Ам сарлык малдай берген. Мастериң кылган ажылынга малчын-даа, аңаа эзлчег манааннар-даа таарзынып, «Дыка-ла аяныг кылгандыр» диштилер. Шынап-ла, ооң бажының дүгүн арнынга таарыштыр кылганы көрүштүг-даа болган. Бо дээрге «Таңды сыны» совхозтуң көдээ Совет өрээлинге парикмахер Светлана Өдекейге бажының дүгүн таартыр, дылырартыр дээш эзлчег маңаан чурттакчыларның аразында чугаазы-дыр.

Мастер-биле чугаалажырымга, машина үрелип турганындан, чоокта бо суурга келбээн болду. Моон уламындан ол хүн эр, хереэжен чон хөй келген. Оларны орайга чедир хүлээп ап, ажылдааш. дүне-даа болза Самагалдайже дедир эптерин ол дыннатты. Эзлчег маңаан чурттакчылар Светлананың ажылын үнелээр, аңаа бүзүрээрин оларның чугаазындан билдим. Ол коллективинде мурнакчы ажылчын дээрзин чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң начальниги В. Ч. Баяндай эрткен чылын ол черниң ажыл-ижин соонуургап чорумда чугаалаан чүве.

Парикмахер мурнунда чондан чагыглар хүлээп алыр черге беш чыл, ооң соонда ийи чыл дааранар цехке ажылдаан. Ам эр-даа, хереэжен-даа улустуң бажын таарар мастер болуп ажылдап турар. Ооң бо эрткен оруун ап көөрге, ол калбак азы делгем мергежилдиг мастер деп түүнедим. Амгы, рынок үезинде ындыг мергежилдиг кижилер чугула херек. Чаа чылдың баштайгы айында ол база шалыпчы ажылдап эгелээнин коллективинде бухгалтер оизалап орду.

«Таңды сыны» совхозта чагыглар хүлээп алыр пунктунуң турар өрээли бичии, тар. Төптен үнүүшкүн кылган мастерлер нарын эт-херекселдер септээрде база баш таарарда көдээ Совет даргазының, ооң оралакчызының өрээлдерин эзлептер болду. Ынчалбас болза, кыжын соокта, чайның изиинде, чоннуң чагыгларын кала септеп-селип бээрил азы парикмахер кааа баш таарарыл? Тус чернин удуртукчулары бо айтырыгны моон соңгаар өөреп көрүп, ындыг мастерлерни ажылдаарынга таарымчалыг, делгем бажыдан бодаваже хоржок. Амыдыралдың бо хевирлериниң ачы-дузазын тус черниң чурттакчылары күзелдин-биле алыксаарын ынчан барган хүнүмде эскерип көрдүм.

Сиринмаа ЧООДУ.
ЧУРУКТА: С. Т. Өдекей ажыл үезинде.

Каадыр-оол КУУЛАРНЫҢ фотозу.

Тарылгага белен бис бе?

ОРГАНИЗАСТАП ЧАДАП ТУРАР

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң машина-трактор мастерскаязының девискээринге кире бээрге, Т-150 трактор хүнде, айда, чылда аңаа турар болза, чеже хире каражага таваржып болдуруп сагындырып бижип каан лозун бар. Ону көргеш, кижи, шынап-ла, боданы бээр. Ынчангаш техниканы хынамчалыг септеп, эдилээри чугула-дыр дээрзин ынчаар бижип алыры харыысалганы бедидеринге черле ажыктыг-дыр.

Совхоз бо чылын ниитизи-биле 4095 га шөлге янзы-бүрү культураларны тарыыр. Сезон дургузунда дугуйлуг болгаш илчирбелиг 32 трактор ажылдаар. Амгы үеде кызыл-тастың 106, арбайның 40, чинге-тарааның 3 тонна үрезинин курлавырлап белеткээн.

Септелгеде бир звенону хаара туткан. Ынчалза-даа ол бүгү ажыл хову бригадазында механизаторларны Бора-Хөл бригадазынга чедиргеш, суурже катап эккээр кылдыр автомашина быжыглаваан. Ынчангаш ажыл шуудаваан турар.

Интенсивтиг технология ажыглаар шөлге чажар 500 тонна өдек белен. Минералдыг чемишчидилгелерге чагыгны киргген. Улавас кээп эгелээр. Кожуг машиналаларына артык кезектериң чамдыктары бар. Культиваторларның 50 хуузу, илиирлериниң колдуу шупту септеттинген, а сеялкаларже кирбээн. Кызылдың, Шагаан-Арыгның мастерскааларында 3 тракторну септеп турар, артканнарын Чадаанага септедир.

Часкы хову ажылынга белеткел шоолуг эвес деп, кол агроном дорту-биле чугаалаар. Ооң-биле чергелештир № 2 бригаданың удуртукчузу Б. Сат улузун септелгеже организастап чадап турар.

Частырыглардан түннел үндүрер деп чугаа бар. Эрткен чылын звено удуртукчулары Анай-оол Донгак биле Алексей Ооржак быжыглаттынган шөлдерни чедир болбаазырадып чадашкан, ынчангаш дүжүү чавыс болган. Бо чылын ол частырыгларны катаптавас херек.

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозта часкы хову ажылдарынга белеткел бүгү тала-биле арай хожудап турар. Аргалар турда-ла ону чедир ажыглавайн келди.

Виктор ХОВАЛЫГ.
Чөөн-Хемчик район.

Совет болгаш доктаамал комиссиялар

ИДЕПКЕЙИНДЕН ХАМААРЖЫР

Советтиң ажыл-чорудулгазынга депутаттарның киржилгезин идепкейжидер дээш Чөөн-Хемчик район Соведи олче угланган чамдык хемчеглерни чорудуп турар. Ону доктаамал комиссиялар ажылынга хамаарыштыр чугаалап көрейн. Советтер амыдыралынга оларның кириштирип турар үлүг-хуузу эвэзэш эвес.

Район Совединиң садыг, ниитиниң чемненилгези, коммунал ажыл-агый болгаш амыдырал хандырылга талазы-биле доктаамал комиссияның дугайында каш сос. Чадаана хоорайда столоваяларга депутаттарның чорутканы хыналдаларның түүнелдерин комиссияның хуралынга чугаалашкан. Сайгарылганың кол-ла сорулгазы — четпестерни чайладыры-биле дарый хемчеглерни ап чорудары. Хыналдадан илерээн четпестерни ай хуусаа иштинде чайладыр даалганы доктаамал комиссия оларга берген. Ооң күүселдезин катап хынап көөрүн депутаттар дугурушкан. Ол айтырыгны белеткээринге улус депутаттары Р. О. Ойдупаа, Р. Б. Дагба, В. Х. Санчат олар идепкейлиг киришкеннер.

Социалистиг хоойлу-дүрүм болгаш хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар талазы-биле доктаамал комиссияның бир хуралынга улусчу дружинаның ажылын удуртуп турарының талазы-биле хооркүүскомнуң дыннадыын ап, чугаалашкан. Доктаамал комиссияның хуралының хүн айтырыынга ону киргген таварылга эвес. Районда бүрүткеттинип турар кем-херек үүлгедиишкиннериниң 60 ажыг хуузу Чадаана хоорайда бооп турар. Байдал мындыг турбуже, чамдык коллективтерниң улусчу дружиналары дежурныйлаашкынче үнеринің графигин үзүп, айтырыг чугула дээрзиче кичээнгейни кошкадып турар. Ынчангаш ол талазы-биле тодаргай хемчеглер алырын доктаамал комиссияның хуллээп алганы шиитпириндe айыткан. Ооң-биле кады депутаттар харылзаа хандырылгазының, назы четпестер талазындан кем-херек үүлгедир чоруктарны болдурбазының талазы-биле айтырыгларны база чугаалашкан бооп турар. Доктаамал комиссияларның ажылы чүгле ооң-биле кызыгаарланмайн турары билдингир.

Доктаамал комиссиялардың бо чылын кылып чорудар ажылының планнарын бадылаан. Оларның мурнунда салдыган сорулгаларның бирээзи — соңгукчуларның депутаттарга бергеи чагыгларның күүселдезин хыналдага алыры. Чаа чыышта район Совединиң улус депутаттарынга 103 чагыг кирген, ооң 27-зи бо хүннерге чедир күүсеттинген бооп турар. Соңгукчуларның чагыгларын доктаамал кичээнгейге алыры-биле оларны доктаамал комиссияларга хуваган болгаш күүселдезин хандырар коллективтерге ону чедиргеп.

Чагыглар хөй талалыг. Ылаңгыя Чадаана хоорайның чаагайжыдылгазынга, суг-биле хандырылгага хамаарыштыр айтырыглар эвэзэш эвес, кудумчуларны асфальтылаары, оларга чырык киирери, чуртталга шолу, ясли-сад хандырылгазы-биле холбашкан түүлдер база бар. Тургустунуп турар ол айтырыгларның шиитпирлеттинеринге Чадаана хоорайны хөгжүдер талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Төвүлелиниң хүлээп алганы доктаалы улуг идиг бээр дээрзинге соңгукчулар идегеп турар.

Доктаамал комиссияларның Советтиң ажылынга дузазы улуг дээрзин эгезинде чугаалаан болгай мен. Ындыг турбуже, бисте оларның ажыл-чорудулгазы, ону организастап турары негелдеге ам-даа дүүшпес дээрзин чугаалаар апаар. Бот-идепкейи чавыс. Советтиң сессияларынга депутаттарның киргген санал-оналдарын күрүне болгаш хөй-ниити органнарының, албан-дужаалдыг кижилерниң чугаалажып көрүп база күүседип турарын, а ол ышкаш Советтиң эргезинге хамаарышкан айтырыглар талазы-биле соңгукчуларның депутаттарга бергеи чагыгларын контрольдаарын боттандырарынга оларның деткимчези чавыс.

Ниитизи-биле доктаамал комиссияларның ажыл-чорудулгазын дээштиг организастаар, оларның ажылынга депутаттарның идепкейлиг киржилгезин чедип алыр талазы-биле район Совединиң, ооң президиумунуң ажылында четпестер база бар. Улус ажыл-агыйының экономиказын быжыглап экижидериниң болгаш рынок харылзааларынче шилчириниң үезинде. Советтиң бот-харыысалгазын улам бедидип, эрге-чагырганы дилими-биле холга алгаш, Советтиң бүгү органларының ажыл-чорудулгазын чаартып тургузары негеттинип турар. Ылаңгыя улус ажыл-агыйын чаа байдалдарда эргелеп башкарарын сайзырангайжыдып, курүне структуралары өскерлип турар үеде, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң ажыл-чорудулгазын улам тодаргай болдуруп хоойлукудары негеттинип турар деп бодаар мен. Тыва АССР-ниң ажылы чоннарының депутаттарының сүүт хоорай болгаш район Советтериниң дугайында Тыва АССР-ниң Хоойлузуп өскерилгелер болгаш немелдер киирер дугайында Тыва АССР-ниң Хоойлузуп 1979 чылдың декабрь 24-те хүлээп алган болгай. Амгы үениң байдалы-биле бо хоойлуларны чаартып, чоокку үеде хүлээп алыры негеттинип турар.

Аллын-оол МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район Совединиң даргазының оралакчызы.

ТАЛОННАРЫМ ЧИДИРДИМ

Мен чоокта чаа, февраль 10-да хоорай автобузунга хамыкла документилерим чидирдим. Ооң дораан-на милиция черинге ужурун чугаалап, демдегледип кагдым. Олар менээ шынзылга кылып бердилер, оозу ам-даа бодумда бар. Он хонукта маңаар силер диди.

Чидирилген документилерим: оглумнуң болгаш бодумнуң паспорттарывыс, бичии оглумнуң хереченилери, ийи визит карточказы, пенсия дептерим, бараан алырының талоннары, бюллетень. Февраль 13-те даң бажында эжик соктаарга, ажыдыптарымга аныяк тыва уруг мээң документилеримни эккеп берди, ону «1000 үүрмектер» салынын соңгазының кырындан тып алдым деп. Документилерим чүгле талоннардан ангыдазы шупту бар болду.

Ооң сөөлүнде хоорай чыргазының даргазы В. Х. Кара-оолдуң алынга билдириишкин бижип алгаш, чеде бээримге, ол дарга чок, ында бир өрээлче 2 шак иштинде ооччурлааш, кире бээримге, талоннар читкен таварылгада ооң ориун бербес деп дужаал бар диди. Ында мен ышкаш талоннарын чидирген, харындаа сумкалары-биле кады алыскан кижилер эмзмежок болду.

Ол талоннарның хуусаазы 3—5 чыл болгай. Ынча үе иштинде идик-хеп, эт-сеп сатпас болза, кижи мырыңай самдараргай. Ам черле канчаар улус боор бис? Бо дугайында солуп черинче черле биживес аргам чок болду. Мээң чагаамны «Тувинская правда» солунга база очулдургаш, варладырын дилдим. Чүге дээрге хоорүүскомда талон чидирген орус, тыва дээш кижи-ле хөй болду.

Хүндүткел-биле Кызыл хоорайның чурттакчызы Вера Айыр-ооловна БИЧИЙ-КЫС.

РЕДАКЦИЯДАН: Амыдырал амыдырал-ла болгай.

Аңаа чүү-даа турар. Кижилер документилерин кандыг-даа чылдагаан-биле чидирип ап болур. Сөөлгү үеде бир хомуданчыг чүве — автобуска, садыг-магазинге-даа болза, ёзу-дүрүм билбес өөдөжок кижилериң өскелериң өнчүзүнче чазыйланырыныңа, оларның ап, тудуп чораан сумкаларынче «холун караңнадырының» хөй таваржы турары. Ындыг ыят чоктар артында-ла улгады бергеи. Вера Айыр-ооловна ышкаш, пенсионер кижилерни, хереэжен улусту базынчактап, оларның сумкаларын ушта соп турары шуут чаржынчыг. Мындыг өөдөжок-тарның хайы-биле талоннарын чидирген кижилер, шынап-ла, 3—5 чыл иштинде үлетпүр бараанларны садын алыр аргазы чок болур бе? Бо айтырыг дөмей-ле тургустунуп келген, ону кандыг-бир арга-биле шиитпирлээр апаар. Улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүсекчи комитеди бо талазы-биле кандыг шиитпир үндүрер ирги?

СОНУУРГАЛДЫГ КИЖИНИҢ КӨРГЕНИ-БИЛЕ...

Кемеровонуң Күрүне университединиң башкызы төөгү эртемнериниң кандидады Юрий ТРИБИЦОВ эрткен чылдың декабрьда бистиң республикага кээп чораан болгаш Тывада националлар аразының харылзааларынга хамаарышкан айтырыгларны сонуургап, хөй кижилер-биле ажыт-чажыт чокка чугаалажып, аңаа үндезилээш, чамдык түүнелдерни кылган. 1991 чылдың январь 10-да Москваның «Независимая газета» солунунга үнген ооң үүлүн моон адаанда парладывыс.

1990 чылдың декабрьның эгезинде Тываже баар мурнуу чарыында сагыш-сеткилим дүвүреп, човап, сарлып турганы ажыы-биле баш бурунтаар ,чугаалаар бодаан мен. Тыва дугайында, ында болуушкуннарга хамаарыштыр парлалга, радио, телевидение корреспондентилери дыннадып, Тыва АССР-ни «Чаа Даг-Карабах» кылдыр эрткен чылдың чайынында, күзүүнде көргүзүп турганын эки билир мен. Шынап-ла, ында часкы чайгы үеде болуушкуннарның түүнелинде Тывадан дөрт муң чыгам кижи өскээр көжүп чоруткан турган...

Ынчалзажок, дескен чангыс-даа кижини Кызылче баар орукка болгаш республиканың найысылынга көрбээн мен. Тус черниң чурттакчылары-биле сонуургалдыг чугаалажып, оларның иштинден Тывадан чоруур бодап турар кижилер ам бар бе деп айтырыгны ылавылап тодаргайлаарын мынчан шиитпирледим. Хөй кижилер-биле ужуражып, чугаалаштым. Республиканың орус дылга чугаалаар чоннуң эвэзэш эвес төлээлекчилериниң чангыс аай харыызы мындыг болду:

— Эрткен чайын байдал, шынап-ла, нарын турган, ам болуннар көрүп тур силер — байдал тайбын-шөлээн болгаш эки-дир.

— Байдал бо хевээр эки турар болза, Тывадан черле чорбас мен. Бо тыва черге төрүттүнген, доругуп өскен кижи мен.

— Кызылда болгаш Тываның өске-даа черлериндe орус дылдыг кижилер артып калган болгаш чурттап, ажылдап турар. Ооң херечизи — коньак ажылын багай дивес мен. Секретарывыс М. Ч. Бараан чоокта ажылдаан. Сеткилге арай таарышпайн турар, маңаа орарывыс түүлдер бар. Чижээлээргe, лекция, беседа кылып кээр удуртукчулар черле чок боор чүве-дир. Ол хамаанчок зооветөөредилге-даа болбастаан ийин. Рынокче шылчилге үезинде малчыныларга дыннап, билип аар ужуртуг чүве-ле хөй. Чурттуң экономиктиг, политиктиг амыдыралы нарыыдаан үеде чон ортузунга тайылбыр ажылы чугула херек. Чүгле номчуп бер, чугаалап бер дээш эвес, а чүвениң алыс шынын билип алырда партийжи сөс херек дээрим ол. Аъш-чем, түскай хеп талазы-биле ажырбас-тыр бис: автолавка үе-үеле кээп, өй-чижектиг ажын-чемин берип турар, үс, далган аймаа-биле совхоз база дузалап турар. Чагыдып алган солуп, сеткүүлүвүстү чай-хос аразында база номчуп турар-дыр бис. Чүгле удуртукчуларның, лекторларның, пропагандистериң малчыннарже көрнүүрүн маңаа орар, мындыг бис.

— Референдум деп түл, ол дугайында чүүү билип, бодап тур силер, малчын? Аңаа белеткел ажылдарындан чүүү чугаалап болур силер?

— ССР Эвилели бүдүн турар бе азы турбас бе деп айтырыгга бүгү чоннуң харыызын бадыладып алыры — референдум ол деп билип турар мен. Каттышкан пленумга СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшининиң илеткелинден ону бодумнуубиле билип турганымдан-даа тода билип алдым. Ылаңгыя «Чаңгыс аай бүдүн Эвилел —бистиң чурттувуста бүгү улустарның айыыл чок чоруунуң, ында чурттап турар кижи бүгүдезиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының магадылалы-дыр» — дээнин канчап деткивезил. Бүдүн ыыштың уну ооң будуктарын, бүрүлерин сып кааптарга, курган каары, ыыштың уну чокта будуктарының, бүрүлериниң өспези-биле дөмей чүве ышкажыл. Ынчангаш ССРЭ-ни камгалап арттырары, ону харын-даа улам чаартыры, сайзырангайжыдары — совет кижи бүгүдезиниң ыдыктыг хүлээлгези. Эвилелдиң бүдүн-бүрүн артары дээш чурттакчы чоннуң социал болгаш национал бөлүктерин, хөй-ниити организацияларын база шимчээшкиннерин улам сырый каттыштырары тоң чугула. Бистиң районда бо талазы-биле тайылбыр ажылы кидин-түлүк. Ону кайда-даа чугаалажып, Эвилелдиң салым-чолу дээш кижилериниң сеткил-сагыжы дүвүреп, ону канчап-даа буспазының негелдезин кылып турар.

Референдумга белеткел ажылдарының үезинде экономиктиг байдалды быжыктырары-биле СЭКП-ниң туружун, кижилериниң будалып, бүзүрели өөүп турар айтырыгларын шын тайылбырлаар ажылдарны база чедирип, тус черниң үндезин чурттакчыларының шагдан бээр кылып келгеи ажылын — балык тывыжын, аңныыны чорудар аргазын кызырган. Тываларның хөй санныг ажы-төлү ада-нелериңден аңылаңган болгаш оларны школа-интернаттарга киирген турган. Ол ажы-төлүң иштинден хөй аныяктар профтехучилищелерни доосхан сөөлүнде, үр үеде ажыл тыппайн, арагалаар орус кижилердеи арагалаарынга өөреним, тываларның пааандагы амыдыралының чаагай чанчылдарын уткан азы билбес болуп турар. Чамдык аныяк тыва оолдарның «мать-шорт» дээр, улуг назылыг кижилерни хүндүлевес багай чанчылдарының тыптып келген чылдагаанары база билдингир. Чурттуң өске черлериндeн келген орус дылдыг чоннуң чамдык төлээлекчилери тыва кижилерни «сарбашкыннар», «кошкарлар» деп кочулап турган таварылгалар бар. Ындыг куду көрүүшкүнүн болгаш дорамчылаашкынын көстүп кээр мурнунда тывалар орус дылдыг кижилерге хамаарыштыр ындыг уткалыг багай сөстерни чугаалавайн турганын хөй хамаатылар менээ бадыткады. А тыва эдээн оолдар, кажан оларны мынчаар бак сөглей бээрге, болунуң эдээнде, «Орус хавайнар», «Ам Саян артынче дедир чоруй барынар!» деп сөглеп, орус дылдыг чоннуң чамдык төлээлекчилериниң бажыннарының соңгаларын буза шаап азы чайын огородун үреп турган таварылгалар эрткен чылын болгулаан...

Амыдыралдың чүгле бо чөрүлдээлери эрткен чылдың часкы, чайгы үеэзинде нарын байдалды болдуруп, хөй санныг кижилериниң Тывадан үнүп чоруурунга чедиргеп деп бодаар болза, ол айтырыгны чангыс тала-биле көргени болур ийик. Мынчаңгаш өске чылдагаанларны ылавылап тодаргайлаарын оралдашкан мен. Ооң түүнелинде дараазында чылдагаанларны база эскердим.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң чөпшээрешкеннин өзугаар амыдыралдың чамдык айтырыгларының талазы-биле социологтуг шинчилел ажылдары кылдынган. Орус дылдыг чоннуң төлээлекчилериниң болгаш тываларның амыдырал деннелинде улуг ылгал бар болду: өске черлерден келген хамаатыларның хөй нуруузу эки квартираларда азы хуузунда бажыңларда чурттап, огород ажылын чорудуп турар, а хөй санныг тыва малчынларда, ыланыг хойжуларда, чылгычыларда, сарлык, теве кадарчыларында ындыг арга чок.

Национал бот-медерел көдүрлүүшкүнүнүң чалгыынга тургустунган Тываның улусчу фронтузу бо медээлерни, тодаргайлаарга, социологтуг шинчилелдерниң түүнелдерин чарлаарда, ук түүнелдер националлар аразында харылзааларга багай салдарны, уржуктарны чедире бээрин эскербээн. Тус черниң партия, совет органнары националлар аразының харылзааларында таарымча чок байдалдарга хамаарыштыр боттуг хемчеглерни чогуур үеэзинде албаан болгаш илдеп-не озалдай берген.

Сүт-Хөл эринге орус кижилерни өлүргени республиканга байдаллы улам чидиглендирген. Ол дерзин үүлгедиг национал чөрүлдээнин эвес, а бөлүк арагалаашкынын түүнелинде болдунганын истелге сөөлүүредир балыктаан. Эрткен чылдың часкы, чайгы үеэлеринде республиканың чамдык черлеринге дүвүрээшкиннинг болуушкуннарны баш бурунгаар болдурбазының азы чогуур үеэзинде сокаларынга милицияның күжүнүн четпейн барганы илдеп.

Тывада байдаллы массалыг информация чепсектери шын эвес, соора көргүзүп, хажмдыышкынныг кылдыр медээлеп турарынга тывалар-даа, орустар-даа дыка хомудап турарын онзалап демдеглээр бодаан мен. Төп болгаш Россия солуннарынга фото-чуруктарны иүгүлдээшкиннинг

Театр болгаш көрүкчү

КӨРҮКЧҮНҮҢ КҮЗЕЛИН ЁЗУГААР

Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының коллективи эрткен чылдың төнчүзүнден бээр чаа негелделер-биле ажылдап эгелээн. Тыва болгаш Чөөн чүктүң шин чогаалынче эргилде болуп турар. Делегейниң болгаш орус культураның үндезининге чедип алган дуржулганы байытпышаан, ону чаа ёзу-биле ажыглап, артист кадрларның салым-чаанын долузу-биле ажыдар арганы чаа угланыышкын хандырган.

Амгы үеде театрның ажылынга көрүкчүнүң негелдези, оон күзели кол чүүл болу берген. Моон ужурунда театр коллективи бодунуң бүгү-ле эрги ажылдарын чаарты көрген. Эрткен чылдың төнчүзүнде 55 дугаар театр сезонунуң ажыдыышкынынга Владимир Серен-оолдуң шүлүглели-биле тургускан «Энесай-Мерген» деп шинин көрүкчүнүң негелдезин ёзугаар эде кылгаш, Шагаа байырлалының хүннеринде көргүскен.

Чаа негелделер бразил чогаалчы Гильерма Фигейредунуң «Эзоп» деп шиизин тыва дылга «Күл» деп атбиле тургузарынга улуг салдарлыг болган. Тыва болуктуң кол режиссёру Ирина Лопсанчын ол шиини тыва амыдыралга чоокшуладыр тургусканы солун. Мында бурунгу Грецияның амыдыралын өскерилге чокка көргүскен-даа болза, шиниң ниити аяны, амыдыралдың, ат-алдарның болгаш арын-нүүрүнүң айтырыглары бистиң бо хүнгү амыдыралывыска, эде тургустунуушкунуң доюлдуруп үндүрген дүлгээзининге кончуг чоок болуп турар.

Театрның артистери «Күл» деп шиини чоокта чаа Чөөн-Хемчик болгаш Сүт-Хөл районнарга, хөй-хөй суурларга чедиишкиниг ойнааш келген. Үнүүшкүннүң сөөлгү хонуктарында театрның специалистер коллегиязының шиитпири-биле артистерге дуза кылдыр чогаадыкчы бөлүктү чоруткан, ону театрның урап үүл чөвүлелиниң даргазы Ирина Лопсан удуртуп чораан.

Чадаана хоорайга «Күл» деп шиини ийи удаа ойнаанын, ону көрүкчүлериң чылыы-биле хүлээп ап, артист бүрүзүнүң оюнун сонуургап турарын көрдүвүс. Көрүкчүлер хөй санныг саналдарны болгаш күзелдерни илереткен. Оиза солун болгаш тодаргай саналдарны районга ийи черге эрттирген көрүкчүлер конференцияларының үезинде, бижип алгаш, тускай протоколга быжыглап, театрның специалистер коллегиязынга сайгарып, чогуур түүнелдерни үндүрүп көрген бис.

Чадаананың № 2 ортумак школазынга В. Көк-оол аттыг театрның келир үези — Ленинградта театр академиязының сургуулдары Анай-Хаак Ховалыг биле Чодураа Кара-Салды школачыларга таныштырган бис. Кол режиссёр Ирина Лопсан, аныяк артистер Зоя Байыр-оол, Борис Оржак, Марат Даржаа, театрның чогаал килдизиниң эргелекчизи драматург Владимир Серен-оол көрүкчүлериң хөй санныг айтырыгларынга харыылап, оларның сонуургааны чамдык ырларны ырлап берип турган.

«Искра» совхозтуң Арыг-Бажы сүт-бараан фермазынга солун чугаа конференция эгелээр мурнунда болган. Аңаа бызаанчы, хөөмей, сыгыттың күүседикчизи Николай Норбу театрның чаартылгазын деткип, «Күл» деп шиини бир янзы тургусканың сонуургаан. Ирина Лопсан тыва хөгжүмнү бот-тывынгыр ойнакчыларның күүседип турарын, ол күүселдениң аяны, техниказын сонуургап, «Хайыраан боттуң» хөгжүм дерилгезин чүү-биле тыва хөгжүмге үндезилеп тургусса деп күзелин илереткен. Райкүүскомнуң культура килдизиниң эргелекчизи Зоя Балчыырак районнуң культура ордузунуң материал-техниктиг баазазын экижиткеш, аңаа В. Көк-оол аттыг театрның ийи дугаар турум көргүзүлге сценазын ажытса деп саналдаан.

Дараазында «Күл» деп шиини Сүт-Хөл районнуң «Алдан-Маадыр» совхозунга улуг сонуургал-биле хүлээп алган. Көдээ Советтиң күүскому шиниң киржикчилерин Хүндүлел бижик-биле шаннаан.

Чаа негелделер ам удавас дужааттынар «Ыглаар-Туруг» деп шиини чаарты тургузарынга база куштуг салдарлыг болган. А. Чыргал-оолдуң хөгжүмү, К. Сапык-оолдуң шинзи мурнунда база күүсеттиниң турганын көрүкчү утпаан боор. Бо удаада оон хөгжүмүн тода илередир, чогаалдың тоол янзылыг хевирин бадыткаар, оон темазынга арыг, шынчы ынакшылды илередир талазы-биле хөй үүлдерни кылган.

Эрткен чылдың декабрьда «Шын» солунга балет дугайында чуруктарлыг үүл үнгенин номчукчу утпаан боор. Ынчан белеткеп турган чаңгыс көжегелиг «Оттуушкун» болгаш «Бурганга оргүлде тудары» деп ийи балет «Чаңгыс көжегелиг балет кежээзи» деп ниити атбиле үнүп эгелээн. Ол балеттерни дужаарынга болгаш баштайгы үндүрүлгезин белеткээринге театрның уран үүл чөвүлели бедик негелделерни салган, аңаа профессионал мергежилдин чаа деңнелин чедип ап шыдаан. «Чаңгыс көжегелиг балет кежээзи» чоокта чаа Кызыл районнуң «Тере-Хөл» совхозунга үш катап чоруп, ойнаап келген, бо хүннерде ырак Моңгун-Тайга районче үнеринге белеткеник турар.

Хөгжүм-шин театрының коллективи бо чылдың Шагаа хүннерин тускай сценарийлиг көргүзүг-биле болгаш чаа шиилер-биле эрттирген.

Көрүкчүлер театрның ажылын улуг сонуургалдыг көрүп турары өөрүнүүг. Кызылга чүгле кээп дүшкеш, «Шын» солунның редакциязынга киргеш, Хорум-Даг суурга шин болбайн барган дугайында бижикчи Григорий Хирбээниң чагаазы-биле таныштывыс. Көрүкчүнүң хомудалы кончуг чөптүг. Бистиң театрда транспорт хандырылгазы кончуг багай, ол хүн чүүк машиназы үрелген, а чүүк биле артистер тырып каан автобустуң техниктиг негелдеге дүүшпээни-биле Хорум-Даг суурга четпейн барган чүве, ол дугайын КАИ ажылдакчылары билир. РСФСР-ниң алдарлыг артизи Люндуп Солун-оолдуң кадыының байдалыбиле өске хүнну база ажыглап шыдаваан бис. Бо чылдың май айда театр бар-ла турар бүгү репертуары-биле Чадаана хоорайга фестиваль эрттирер, чылыг ойде бүгү суурларже үнер деп турар. Ынчангаш бистиң көрүкчүлеривисти май айда манаарын солун дамчыштыр дилеп турар бис.

Чоокку үеде театр чогаалчы М. Батоинниң «Экилиг, бактыг чуртталга» деп шажынчы шинзин, Ч. Айтматовтуң «Чаңгыс, хаанның ак булуду» деп тоожузунуң шиижидилгезин болгаш оске-даа шиилерни белеткеп эгелээр.

Алдын-оол ДАРЖАА.
Театрның редактору.

ШАК БОЛГАШ ҮЕ

ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди алдан чыл бурунгаар киирген «декреттиг үени» солуур дугайында шиитпирни хүлээп алган. Доктаалды күүседирин ССРЭ-ниң чаңгыс аай үе болгаш эталон частоталарның күрүне комиссиязынга дааскан, шилчилгени чурттуң чайгы үеже шилчиирин март 31-ниң дүнезинде чоруударын комиссия шиитпирлээн.

«Декреттиг үе» деп ат 1930 чылдың июньда шак согунчуташтарын «чайгы үеже» шилчидип турда, тыптып келген. Ынчангы шак санаашкынының чурумун кышкы үеге база узадып кааш, ону эдерин шуут «уттупканнар». Он-он чылдарның дургузунда бир шак мурнап чурттап турар кижи биле бойдустуң аразында деңнежилге тургустунган. Ынчалзажок ол деңнежилгени үениң сезон аайы-биле өскерткени будапкан: ССРЭ-ниң чазаа 1980 чылдан эгелеп «декреттиг үеге» немей чазын шак согунчугаштарын база бир шак бурунгаар тыртар кылдыр шиитпирлээн. Азы бистиң кижилеривис куржаг үезинге хамаарыштыр ийи шак мурнап чурттап турар апарган.

Үени сезон аайы-биле өскертип турарының ачызында чырыдылгага электри энергиязы камнаттынып келген. Чижээ, эрткен чылын 3,6 миллиард киловатт-шак электри энергиязы камнаттынган. Бир эвес ону одаар үүлче шилчидер болза, үш миллион тонна хөмүр-даш, ону сөөртүүнге 50 мун вагон херек ийик. Чылыг станциялары ынча энергияны ажылдап үндүрер дээш 90 мун тонна хире хүлдү, сераның болгаш азоттуң окиселдерин үндүр, октаар, 800 мун тонна шлакты немей төгер апаар турган ийик.

Экономика талазы-биле алырга ындыг, а чайгы үеже шилчилге кижилерниң кадыынга кандыг салдарлыгын? Ниити болгаш коммунал гигиенаның Сысин аттыг эртем-шинчилел институду ол факторнуң эр, хөрөөжен кижилерге, аныяктарга, кырганнарга, бичии уругларга салдарын шинчилеп көргеш, бичии-даа хора чок деп түнел үндүрген. Ол эртем-шинчилел институдунуң түнелин ССРЭ-ниң Медицина эртемнериниң академиязының «Хронобиология болгаш хрономедицина» деп комиссиязы база бадыткаан

Ындыг болзажок, хөй-ниитинин сапал-оналын ёзугаар эрткен чылын Белоруссия, Узбекистан, Таджикистан, Азербайджан чайгы үеже шилчивээн. Молдова биле Грузия «декреттиг үеден» ойталаан. Украина база ындыг шиитпирни хүлээп алган, шак согунчугаштарын «кышкы үеже» шилчитпээн. Россия Федерациязының чамдык автономнуг республикалары, крайлары, областары шак согунарын шилчидериниң талазы-биле боттары тускай шиитпирлер хүлээп алгылаан. Ам «декреттиг үени» солуп каапканы-биле холбаштыр апрель айда чуртка чаңгыс аай үе тургустунарының аргазы бар.

Түүнелинде мындыг үүлдерни айтыры артык эвес боор. «Чайгы үеже» бир-ле дугаарында англичаннар 1908 чылда «энергия курлавырларын камнаар сорулга-биле» шилчээн. Амгы делегейниң 50 чурттарында үени сезон аайы-биле таарыштыр өскертип ап турар. Европада чаңгыс Исландия шак өскертпейн турар.

В. БЕЛЯЕВ.

(СЭТА).

ЭРГИМ КЫЗЫЛЧЫЛАР

Кызыл хоорайның уран-шевер хөрөөжен чонунуң аргаан, даараан үүлдерин көргүзер байырлал бо чылдың март 2-де Политиктиг чырыдыышкын бажынынга болур. Аңаа келирин, март 8-ти таварыштыр өг-бүленің хөрөөжен ээлеринге белек аймаан садып алырынче найысылалдың **бүгү эр хамаатыларын улус депутаттарының хоорай Соведи, хөрөөженнер чөвүлели чалап турар.**

Хепти быжар, даараар, пөстен болгаш дүктен хеп аймаан аргыыр талазы-биле тиилекчи болганнарга шаналдарны тыпсыр. Хөрөөжен мастерлер байырлалынга киржиринче хоорайның уран-шевер хөрөөженнерин база чалап турар.

Байырлал программазында: 14 шакта — хөрөөжен мастерлериниң кылган үүлдериниң делгелгези, 15 шакта — ол үүлдерни көргүзери, үнеләри, даараныла болгаш трикотаж кылыгларын садып алыкчыларга конкурс хевирлиг (аукцион) сайгарары.

Байырлал организакчыларындан айтырыгларны **хоорай Совединиче, хөрөөженнер чөвүлелиниче, «Надежда» («Идегел») деп аныяктар ассоциациязыныче** чорудар. Телефону 2-50-90.

АЖЫЛДААРЫН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылдың эмчи училищезинге ажылдаар: ниити чуртталга бажыңынга вахтерлар, дипломнуг электрик, ажыл-агый эргелекчизи, кижизидикчи башкы (ажыл стажы 5 чылдан эвээш эвес) негеттинип турар.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажың № 2, эмчи училищези, кадрлар килдизи, телефону 2-41-19.

Хоочун башкы

ЧУРУКТА: Сарыг-Септе Салчак Тока аттыг ортумак школаның хоочун башкызы Маскыр Донгакович Леш-оол ол школаның бир клазында ээлчеглиг чурулга кичээлин эрттирип турары. Ол республиканың школаларынга үжен үш чыл дургузунда башкылаан. Оон өөреткен, башкылаан өөреникчилери улус ажыл-агыйының төлептиг ажыл-ишчилери болу бергек. Оларның аразында башкылар-даа, инженерлер-даа, агрономнар-даа, зоотехниктер-даа бар. Сарыг-Септиң ийи дугаар ортумак школазында ол он ажыг чылда башкы ажыл-ижин үргүлчүлеп, чонунга макталдыг болуп, кичээл бүрүзүн бедик мергежил, байлак арга-дуржулга-биле эрттирип турар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ЧЕДИИШКИННЕРНИ КҮЗЕДИВИС

Профэвилелдериниң Тыва республиканың спорт ниитилелиниң төлээзи, он чеди харлыг мөге Чечен-оол Монгуш элээди оолдар аразынга ССРЭ чемпиону атты чаалап алган болгай. Оон тренери Чадамба Оржакка бистиң корреспондентивис ужурашкаш, элээн каш айтырыгларны салган.

— Чадамба Шожал-Доржуевич, спортчу кижи кандыг-даа улуг маргылдааларга киржирде, ыяап-ла кандыг-бир маргылдаага бодун көргүзүп, шыырак белеткелдиин бадыткаар апаар болгай. Силериниң мөгенер Чечен-оол Монгуш ССРЭ-ниң бирги чери дээш болган маргылдааже кирер эргени каяа чаалап алганыл?

— ССРЭ-ниң профэвилелдериниң бирги чери дээш хостуг хүреш маргылдаазы январьның төнчүзүнде Кемерово хоорайга болуп эрткен. Аңаа Чечен-оол Тываның адын камгалап хүрешкеш, 54 килограмм деңзилиг спортчулар аразынга тиилеп кааш, Бүгү-эвилел маргылдаазынга киржир эргени чаалап алгаш турганы ол.

— **ССРЭ-ниң бирги чери дээш эргген маргылдаага Ч. Монгуш канчаар хүрешкенин чугаалап көрүнерем.**

— Чечен-оолдуң деңзизинде мөгелер февраль 14-те деңзилеткеш, эртенинде хүрежип эгелээн. «Динамо-нум» төлээзи, Улан-Удэ чурттуг спорт мастери Писарев-биле Чечен-оолдуң хүрежи дыка солун болду. Писарев күш талазы-биле дыка шыырак белеткелдиг. Монгуш арга кылыр дээргеле, алдырбас. Удурланыкчызынга арга кылдырбас, бодуң базаа хөделбес мөгелер кандыг-даа хүрешке турар чүве. Белен ушпас, турупшылавас-даа. Хүрештиң эге кезээнде Писарев канчаргаш-ла арга кылыпкаш, үш санны чаалап алды. Хүреш төнерингe чедир эвээш үе арткан. Чечен-оолдуң удурланыкчызы ам чүгле үе манап, камгалангаш турупкан. Сан 4:2 апарган. Хүрештиң доостурунга чедир 4 (!) секунда арткан турда, судьялар хүрешти сокатканы, идепкей чок база хүрешпейн турганы дээш Писаревке үшкү удаа сагындырыгны кылгаш тиилелгени тыва мөгеге берген. Улан-Удэнин спортчузу ийиги чери ээлээн.

Хүреш үезинде инициативаны удурланыкчызынга берипкеш, ону ажыг эртери кайы хире берге деп чүвени Чечен-оол оон билген. А ССРЭ-ниң бирги чери дээш маргылдаа дыка шыырыг дээрзин катаптап каайн.

Бо салыгның соонда бистиң мөгевис оон шыырыгы түнелди үндүрүп, арткан удурланыкчыдаын арыг ортап сан талазы-биле мурнап, тиилеп ап келди.

Финалга Чечен-оол «А» бөлүкке тиилээн. Ленинградтан келген мастер Абусаридзени 6:3 санга ашкан.

Ол маргылдаага деңзи бүрүзүнге I-IV черлерни ээлээн мөгелерге «ССРЭ-ниң спорт мастери» деп аттарны тывыскан. Он чеди харлыг спортчуга бо дээрге улуг өөрүшкү, спортчу чедиишкин-дир деп үнелээр мен.

— **Чедиишкин-дир деп демдеглеп тура, оон кол үнделиниң чугаалап көрүнерем.**

— Чемпион ат чедип алганы дээрге чүгле Чечен-оол биле мээн кады ажылдаанымның түнели эвес-тир деп санаар мен.

Бирээде, республиканың спорт ниитилелдеринде сөөлгү үеде акша-төгериктиң чедиишпейн турарындан спорт болгаш күш-культура ажылы эки-ле сайзыравайн турар. Ындыг-даа болза профэвилелдериниң ресчөвулелиниң спорт ниитилелиниң даргазы, Тыва АССР-ниң улус депутаты В. С. Биче-оолдуң идепкейлиг, тывынгыр чоруун демдеглээр бодаан мен. Оон түнелинде бистер сөөлгү үеде болуп турар улуг маргылдааларга хөй удаа киржип турар апардывыс. Чүге дизе чамдык крайларда, областарда спорт ниитилелдери, спорт школалары акша-төгерик чок болганындан шуут хагдынгылаан болду. Хөй-хөй тренерлер, спорт ажылдакчылары еске ажылдарже кирип, тарап чоруткулаан.

Бир-тээ, чугаа акша-төгерик дугайында чоруп турар болганда маңаа бичии доктааптайн.

Эрткен маргылдаага Грузиядан, Арениядан, Молдовадан болгаш өске-даа черлерден келген тренерлер-биле чугаалаштым. Чижээ-лээрге, ССРЭ-ге чемпионнап каан спортчуну ол черлерде эвээш эвес акша-төгерик-биле азы автомобиль-биле-даа шаннап, бажың-балгатты хире-шаа-биле берип турар. А мээн үемде улуг спортка чедиишкиннер дээш, ажыы-биле чугаалаарга, эдыш часкап каар турган-на болгай. Ам ол үе эрткен. Чедиишкин дээрге быжыг тура-сорук, ыдамык күш-ажыл-дыр. Ону дүшкан-на кижи чаалап ап шыдавас. А даштыкы күрүнелерни алыр болза, боттарының спортчуларын миллион-миллион акша-биле шаннап турар болгай. Улуг спортка кижи ортумаа-биле он-он беш чыл болур. Оон соонда кижи бертик-бежел, аарыг-аржыкдаа артып каап болур. Хөй акша-төгерик-биле шаннап турып бээривиске, аныяктар чүгле ону бодааш, ат-алдар сүрүп чоруп бербес ирги бе деп, чамдык удуртукчулар база боданы бээр боор. Ындыг эвес. Улуг спорттуң бедиктеринге чүгле талантылыг, шыдамык кижилер чедип шыдаар деп база катап айтып көрейн.

— **Чечен-оол Монгуш бо удаада улуг чедиишкиниг болган-дыр. Аңаа силериниң кандыг үлүүлер бар деп бодаар силер?**

— ССРЭ чемпионадынга мээн бо өөреникчимниң тиилээни — мээн 19 чыл дургузунда кылып келген ажылымның база бир түнели деп санаар мен. Бо үениң дургузунда өөрүшкү, аштырыышкыннар-даа хөй турду.

— **Силер өөреникчиниң он тос чыл белеткевээн-не болгай силер...**

— Кажан мен Чадаанының спорт школазынга тренерлеп ажылдап турумда, Хайыракан ортумак школазының күш-культура башкызы, хоочун моге Долаан Доржукай Чечен-оолду хостуг хүрешке улаштыр өөредирин менден дилээн турган. Хүлээп алдым. Ынчангаш маңаа тренер башкы Д. Доржукайның база улуг-хуузу бар.

— **Чоокку үеде кандыг планыг силер, Чадамба Шожал-Доржуевич?**

— Хостуг хүрешке Европаның бирги чери дээш маргылдаа Турцияга август айда эгелээр. Аңаа Ч. Монгуштуң киржип болурунуң аргазы бар бе дээрзиниң дугайында ССРЭ-ниң элээди оолдарның шиличдек командазының кол тренери С. Г. Корнилаевтен айтырган мен.

«Казах ССР-ниң Экибастуз хоорайынга удавас база улуг маргылдаа эрттирер бис. Аңаа даштыкыдан база мөгелер киржир. А ССРЭ-ден бир деңзиге-ле беш спортчу кирер. Оларның бирээзи Ч. Монгуш. Аңаа ол эки хүрежиптер болза, Турцияга Европа маргылдаазынга кирер апаар.

Ол маргылдаага деңзи бүрүзүнге чурт санындан чаңгыс мөге кирер. Ынчангаш аңаа киржир дизе, шилилде маргылдаага чүгле бирги черни чаалап алыр херек. А черле ынчаш даштыкыже чоруур документилерни (чүү-даа болу бээр болгай) Ч. Монгуштуң адынга база кылдыртыр бис» деп, ол харыылаан чүве.

— **Сөөлгү айтырыг. Чечен-оол ам чүну кылып турарыл?**

— Чайын школа дооскаш, өөренип кирер арга чок болган. Мээн бажыымда турар. Ада-иези — Чөөн-Хемчикте СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозта ажылдап турар. А шериг чоруур апарза, спорт клубунга киирерин оралдажыр мен.

— **Чедиишкиннерни күзедивис!**

Интервьюну Виктор КАРА-САЛ алган.

ЧУРУКТА: хостуг хүрешке элээди оолдар аразынга ССРЭ чемпиону Чечен-оол Монгуш.

Геннадий МАКАРОВТУҢ чураан чуруу.

РЕПОРТЕРЛАР БӨЛҮҮ тел. 3-24-39

ТВ ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «ИХМ медээлериниден». 9.15 Мультфильм. 9.30 «Дээрде дуруа». Уран-чечен фильм. 11.00 Уруглар шагы. 12.00 Медээлер. 12.15—12.45 В. Егоров ырлаар. 15.00 «Амы-тындан артык ынаныш». Уран-чечен фильм. 14-кү сериязы. 16.05 Улусчу аялгалар. 16.15 Барымдаалыг фильм. 16.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 17.30 «9-ку студия». 18.30 Медээлер. 18.45 РСФСР-ниң биче улустарының уран үүл коллективтериниң концерти. 19.05 «ИХМ медээлериниден». 19.20 «Ындыг оол чурттап чоруур». Уран-чечен фильм. 21.00 «Ye». 21.45 «Амыдырал чаңгыс...». Уран-чечен фильм. 23.05 О. Тактакишвили. Концерт. 23.45 «Меридиан». Делегей медээлери. 00.05—01.15 Чапсар. 01.15 «Москваның чараш кызы-91». 03.35 «Демиселче кыйгырып тур мен, сеньорлар». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 04.40 «Матрешкалар». Телефильм. 01.10—02.00 «Сактыышкынар куттулуп тур...». Киноконцерт.

ИЛИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Ниити биология. 11 класс. Генетика деп чүл? 9.05 Испан дыл. 1-ги чыды. 10.05 Испан дыл. 2-ги чыды. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Моңгун дуюг. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Капитан Фракасс». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 13.10 «Дээди алдар. Декабрьда кежээлер». А. С. Пушкин аттыг күрүне музейинде. 14.10 Ритмиг гимнастика. 14.40 «Чалгыннар». Телефильм. 15.05 Концерт. 15.55—16.05 «Хөглүг карусель». Мультфильм. 16.50 РСФСР-ниң хоорайларының телестудиялары. «Кышкы чечектер». 17.25 Микис Теодоракис. «Тайбының, хосталганың ырылары». Улоф Пальмеге тураскаатканы концерт.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Уругларга фильм. 19.00 Медээлер. 19.10 «Азия төвү». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удукар, чаштар!». 20.15 Ритмиг гимнастика. 20.45 Т. Хренников. Концерт. 21.00 «Ye». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 23.15 «Поездниң турары — ийи минута». Уран-чечен телефильм. 00.25 — 00.55 Анатолий Бариленко (гитара) ойнаар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.10 «Аажы-чаа». Бодун ап чоруурунуң этиказы. 18.55 И. Брамс. Концерт. 19.30—20.00 «Ногаан сайгылгаан». В. Гафт артистбиле ужуражыышкын.

ЧАЛАП ТУР

Тываның күрүне филармониязынга ажылдаар кол бухгалтер дүрген негеттинип турар, айда шалыны — 375 рубль, оон ынай «Д» категорияның 200-300 рубль шалыныг ажылдаар чолаачылар база херек, ажылының аайы үргүлчү орукка чоруурун барымдаалаш, 50 хуу немелдени база төлээр.

Филармонияның адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин кудумчузу, бажың № 58.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 28-те

«НАНЫРАЛ»: «Пляжные девочки» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Инопланетянин» 10.00, 12.40, 15.40, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о громком барабане» 9.00, 12.00. «Изабель на лестнице» 10.30, 13.30. «Убийство на Монастырских прудах» (2 сериялыг) 15.00, 19.40. «Лимонадный Джо» 17.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ложная клятва» (2 сериялыг) 16.00. «Патриот, или Мафия в океане» 14.00, 18.40 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Тутси» 14.30. «Беспредел» 16.30, 18.30 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Кольцо с голубым сапфиром» 17.30, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ ора лакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ◆ Советтер ажылынын — 3-34-98; 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ көдээ ажыл агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар болуу — 3-34-39; ◆ чаваа килдизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 62.